

BRIEVEN VAN
DR. MAARTEN LUTHER
AAN FAMILIE EN VRIENDEN

Gedeeltelijk verschenen in:
Stemmen uit Wittenberg
Preken, artikelen, brieven enz.
Van Dr. Maarten Luther en zijn tijdgenoten
Deel I
Bundel IV

De Gereformeerde Bibliotheek te Goudriaan (Z.-H.)
1970

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD TOELICHTING

- 1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN, 22 april 1507**
- 2. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ 31 okt. 1517**
- 3. AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN, november 1517**
- 4. AAN JOHANN VON STAUPITZ, 30 mei 1518**
- 5. AAN PAUS LEO X najaar van 1518**
- 6. AAN JOHANN VON STAUPITZ, Wittenberg, 9 februari 1521**
- 7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK**
- 8. AAN MELANCHTON, Wartburg, 12 mei 1521**
- 9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER, Wartburg, 21 november 1521.**
- 10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, Wartburg, 1 dec. 1521**
- 11. DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN, 1523**

BRIEVEN VANUIT DE COBURG:

- 12. AAN PHILIPPUS MELANCHTON, juni 1530**
- 13. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 juli 1530**
- 14. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK, 5 augustus 1530**
- 15. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER, 15 februari 1530**
- 16. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER juni 1531**
- 17. AAN MELANCHTHON, 5 juni 1530, ivm. overlijden Hans Luther**

- 18. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van zijn zoontje**
- 19. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530, God onze Toevlucht**
- 20. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530, over Psalm 110**
- 21. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530**
- 22. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530**
- 23. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530**
- 24. AAN JUSTUS JONAS, na de dood van luthers dochtertje Magdalena, 1542.**

- 25. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530**
- 26. BRENZ AAN LUTHER, 8 JULI 1530**
- 27. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530**

- 28. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530**
- 29. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530**

- 30. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530**

- 31. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541**
- 32. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546**
- 33. TWEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546**

INDEX

BRIEVEN VAN LUTHER UIT DE JAREN 1517 - 1531

Voorwoord

"Daar ligt een eigenaardige bekoring in het lezen van brieven van grote figuren uit de geschiedenis. Zij komen ons zoveel nader. Wij zien hen in het hart. Hun lijden en strijden, hun aanvechtingen en moeilijkheden, hun persoonlijke omstandigheden en relaties komen ons zo heel dichtbij.

Zo is het ook met deze brieven van Luther. Zij dateren uit de stormjaren 1517 - 1521. Bewegen zich dus om het grote feit van de 31ste oktober 1517, het aanplakken van de stellingen, en om de rijksdag te Worms in 1521.

Er is een brief aan Johann von Staupitz, de vicaris-generaal van zijn orde. Luther doet een ernstig beroep op Staupitz' geweten en verzoekt hem dringend partij te kiezen, Christus' zaak tot de zijne te maken, ook als het kruis moet worden gedragen. Ook hier voelt men Luther's steeds klaardere bewustwording, bijzonder ook wat zijn verhouding tot de roomse Stoel betreft.

Van zijn innerlijke strijd, maar ook van de richting, door God hem gewezen en door hem in gehoorzaamheid ingeslagen, getuigen ook de brieven aan de keurvorsten, aan zijn vader en aan Melanchthon. Luther geeft zich ook hier geheel, zoals hij is. Kloekmoedig, trouwhartig, een man wie de gehoorzaamheid aan zijn hemelse Koning boven alles gaat. Maar men leze zelf. En overtuige zich. Men zal er Luther door lief krijgen en zelf tot trouw en beginselvastheid worden opgewekt."

Gereformeerde Bibliotheek, Goudriaan.

In deze digitale uitgave is tevens opgenomen een aantal brieven van Luther, vertaald, van inleidingen en aantekeningen voorzien door wijlen Ds. F. Drijver te Zaandam. Deze werden uitgegeven in het Luther herdenkingsjaar 1917.

Tot slot werd een aantal brieven opgenomen uit het prachtig boek: *Ik zal niet sterven maar leven*. Een portret van de reformator in het licht van zijn brieven, verzorgd en ingeleid door P. den Ouden. Uitgeverij De Groot Goudriaan Kampen, 1996

1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN

Inleiding

Tot degenen, die Luther als schoolknaap te Eisenach had leren kennen en aan wie hij een dankbare herinnering bewaarde, behoorde de vicaris Johann Braun. In de brief, die hieronder volgt, nodigt hij deze oudere vriend uit tegenwoordig te willen zijn bij de eerste mis, welke hij zondag 2 mei van het jaar 1507 hoopt op te dragen en voor welke gelegenheid ook zijn vader uit Mansfeld zal overkomen. Toen Luther dit schrijven verzond, had hij reeds, na ruim anderhalf jaar in het Augustijner Klooster te Erfurt de monnikspij te hebben gedragen, aldaar de priesterwijding ontvangen. Zijn vader, die niet dan node in de zomer van 1505 toestemming tot zijn opneming in het klooster had gegeven, heeft de plechtige eerste dienst van zijn zoon bijgewoond en bracht als feestgave twintig gulden mee. Hoezeer de nog geen vier-en-twintig jarige Luther tegen zijn eerste misbediening heeft opgezien, kan blijken uit zijn latere verklaring: "Toen ik te Erfurt voor het eerst de mis bediende was ik bijna gestorven; want ik miste het vertrouwen en lette slechts erop of ik voor mijn persoon niet onwaardig was en niet een zondaar was, terwijl ik mij bang maakte in de mis iets te zullen vergeten".

De uitnodiging aan Joh. Braun, oorspronkelijk in het Latijn geschreven, is de eerste brief van de hervormer, die bewaard is gebleven. Hij treft ons zowel door de onderdanige toon als door het strenge plichtsbef van de jonge monnik.

AAN DE HEILIGE EN HOOGEERWAARDE PRIESTER VAN CHRISTUS EN
MARIA JOHANN BRAUN, VICARIS TE EISENACH,
AAN ZIJN IN CHRISTUS GELIEFDE VRIEND.

Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heere.

Ik zou moeten schromen, waarde vriend, uw liefde lastig te vallen met mijn schrijven en mijn verzoek, zo ik niet dacht aan de oprechte genegenheid van uw goede mij welgezind hart, welke ik bij zoveel gelegenheden en uit zoveel weldaden heb leren kennen.

Daarom aarzel ik niet u deze regelen te schrijven in het vertrouwen op onze wederkerige vriendschap en in de hoop dat ze een gunstige ontvangst bij u mogen vinden.

Daar de roemrijke en in al Zijn werken heilige God mij, ongelukkige en gans onwaardige zondaar, zo heerlijk verhoogd en uit louter genade en goedheid mij tot Zijn hemelse dienst waardig gekeurd heeft, moet ik, om, voor zover dit voor een stoffelijk mens mogelijk is, mijn dankbaarheid te tonen, het mij toevertrouwde priesterambt met algehele toewijding vervullen.

Op bestel van mijn vader is bepaald dat ik mijn ambt met Gods hulp inwijden zal, op de vierde zondag na Pasen, "Cantate" geheten. Deze dag is voor het aanbieden en heiligen van mijn eerste offer aan God vastgesteld, omdat hij mijn vader het best gelegen komt. Tot die plechtigheid nodig ik u in alle nederigheid, ofschoon niet zonder vrijmoedigheid uit. Niet omdat ik op grond van enige verdienste jegens u, waarvan ik mij niet bewust ben, meen het recht te mogen hebben van u zulk een moeilijke reis te vorderen, of van u te verwachten dat u tot mijn arme nederigheid zult willen overkomen, veeleer omdat ik, onlangs bij u zijnde, uw vriendelijkheid en welwillendheid ruimschoots heb mogen ervaren.

U zult mij dus, geliefde vader, heer en broeder - de eerste titel komt u toe krachtens

uw leeftijd en waardigheid, de tweede om der wille van uw verdienste en de derde wegens het voorschrift van de orde - zo de tijden, uw kerkelijke en huiselijke plichten het veroorloven, de eer aandoen herwaarts te komen om mij met uw gewaardeerde tegenwoordigheid en voorbede bij te staan, opdat mijn offer Gode welgevallig moge zijn.

Ten slotte herinner ik u eraan dat u regelrecht naar ons klooster moet gaan en een poos onze gast moet blijven; want ik hoop dat u hier uw intrek zult nemen en niet elders naar een onderdak zult omzien.

U moet een cellarius, d.i. een celbewoner worden. Leef wel in Christus Jezus, onze Heere.

Geschreven in ons klooster te Erfurt, 22 april 1507.

BROEDER MAARTEN LUTHER VAN MANSFELD

2. BRIEF AAN DE AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ

Inleiding

Toen Albrecht van Brandenburg in 1514 benoemd werd tot aartsbisschop van Mainz en Maagdenburg, bovendien belast met het toezicht over het stift Halberstadt, moest hij voor deze gunst aan de Curie te Rome een som geld betalen gelijkstaande met ongeveer driehonderdduizend gulden in onze tegenwoordige geldswaarde. Een gedeelte van dit bedrag nam hij op bij de bankiers Fugger in Augsburg. Om hem echter in staat te stellen zijn schuld af te lossen, beloofde de Paus hem de helft van de opbrengst van de uitgeschreven aflaat in zijn gebied.

Tegen deze door Tetzl en anderen gedreven aflaathandel is Luther, gelijk bekend is, in verzet gekomen. Hij veroordeelde niet de aflaat, over welker betekenis en waarde destijds in de Roomse kerk geen eenstemmigheid heerste, in zijn geheel, maar kwam op tegen het misbruik dat ervan gemaakt werd, vooral tegen de voorstelling als zou de kerk de macht bezitten de eeuwige zaligheid uit te delen. Tevens achtte Luther het zeer bedenkelijk dat de gelovigen biechtbrieven kochten, die hun de vrijheid gaven zich zelf een biechtvader te kiezen.

Op dezelfde 31e oktober nog, waarop hij door het aanslaan van zijn stellingen de godgeleerden uitnodigde tot een onderling dispuut over de aflaat, zond hij een afschrift van die stellingen met begeleidend schrijven aan de aartsbisschop, tevens keurvorst, van Mainz, die zich toen ophield in Aschaffenburg.

Als Luther later aan die 31e oktober 1517 terugdenkt, zegt hij: "God voerde mij aan, als ware ik een geblinddoekt ros". Inderdaad schrijft hij aan de aartsbisschop als door hoger macht beziel.

AAN DE HOOGEERWAARDE VADER IN CHRISTUS, DOORLUCHTIGE HEER, DE HEER ALBRECHT VAN MAAGDENBURG EN MAINZ, AARTSBISSCHOP, MARKGRAAF VAN BRANDENBURG. AAN ZIJN EERBIEDIG TE VREZEN EN ALLERGENADIGSTE HEER IN CHRISTUS, GODS GENADE EN BARMHARTIGHEID.

Hoogerwaarde vader in Christus, doorluchtige keurvorst. Uwe keurvorstelijke genade gelieve mij ten goede te houden dat ik, geringste en onwaardigste onder alle mensen, mij verstout een brief aan uw hoogerwaarde op te stellen. De Heere Jezus is mijn

Getuige dat ik, mij wel bewust van mijn armzaligheid en nietswaardigheid, lang gearzeld heb te doen, wat ik nu met onverschrokken gelaat volbreng, voornamelijk gedrongen door de verplichtingen van mijn dienstbetrekking, welke ik, hoogerwaarde vader in Christus, gehouden ben na te komen. Wil intussen in genade op mij neerzien, daar ik stof en as ben en mijn behoefte aan uw herderlijke zachtmoedigheid, genadiglijk verstaan en mij aanhoren.

Men loopt in het land te koop met de pauselijke aflaat, onder uw keurvorstelijke naam, tot de bouw van de Sint Pieterskerk te Rome. Ik beklaag mij niet zozeer over het geschreeuw van de aflaatkramers, dat ik niet gehoord heb, maar ik klaag over het vals begrip dat het arme, eenvoudige, gemene volk zich van de zaak maakt en waarvan het allerwege hoog opgeeft, n.l. dat de ongelukkige zielen zich laten overtuigen en geloven, dat zij door aflaatbrieven te kopen, zeker zijn van hun zaligheid. Insgelijks dat de zielen zonder verwijl uit het vagevuur worden verlost, zodra men voor hen het geld in de geldkist laat vallen.¹ Vervolgens dat deze aflaatbrieven zoveel uitwerking hebben dat geen zonde zó groot is of ze kan ermede gedelgd en vergeven worden. Ze zeggen zelfs dat dit geldt als iemand de hooggelofde Moeder Gods onteerd heeft en niet minder dat de mens door zulk een aflaat vrij wordt van alle pijn en straf. Ach lieve God, aldus worden de dierbare zielen, die aan uw zorg zijn toevertrouwd, op de dood voorbereid. Er zal van u een strenge en zware rekenschap, die met de dag groter wordt, worden gevraagd. Daarom heb ik dit niet langer kunnen verzwijgen. Want de mens wordt niet zeker van zijn zaligheid door de dienst en de gaven van een bisschop, aangezien hij zelfs door Gods genade, hem ingeschapen, daarvan niet zeker wordt. Veeleer beveelt ons de apostel ten allen tijde met vreze en beven onze zaligheid te bewerken (Fil. 2: 12). Zelfs de rechtvaardige zal nauwelijks behouden worden (1 Petr. 4:18). Eindelijk is de weg, die ten leven voert zo smal dat de Heere door de profeet Amos (4: 11) en Zacharia (3: 2) degenen, die zalig worden vergelijkt bij een brandhout, dat uit het vuur gerukt wordt en dat de Heere overal de moeilijkheid van de verlossing in het licht stelt.

Hoe maakt men dan door allerhande fabelen en ijdele beloften het volk zeker van de aflaat en ontnemt men het zijn vrees, daar toch de aflaat voor de zielen van geen nut is, noch voor haar zaligheid, maar slechts de uitwendige pijn of de straf opheft, welke vroeger volgens de kerkelijke wetten werden opgelegd?

Daarom zijn ook de werken van godzaligheid en liefde oneindig veel beter dan de aflaat; niettemin worden deze noch met zulke praal, noch met grote ijver gepredikt. Ja, terwille van de aflaatpreek wordt hierover gezwegen, terwijl het toch de voornaamste en allereerste taak van alle bisschoppen is dat het volk het evangelie en de liefde van Christus lere. Dienovereenkomstig heeft Christus ook nergens bevolen de aflaat te prediken, maar wel het evangelie te verkondigen.

Welk een gevaar en schrik moet nu een bisschop verwekken, die onder het doodzwijgen van het evangelie, niets anders dan de aflaathandel onder zijn volk bevordert en zich daarom meer bekommert dan om het evangelie? Zal niet Christus tot hem zeggen: de mug zift u uit en de kameel verzwelgt u?

Hierbij, hoogerwaarde vader en heer, blijft het niet, maar in de instructie van de aflaathandelaren, welke op uw naam is uitgevaardigd, wordt – stellig buiten uw wil en weten - beweerd dat juist dit onwaardeerbaar geschenk van God één van de voornaamste genademiddelen is, waardoor de mens met God verzoend wordt en alle straffen van het vagevuur ongedaan gemaakt worden. Eveneens dat geen berouw nodig is voor wie biechtbrieven kopen.

¹ Een rijmpje uit deze tijd luidt: "Zodra het geld in 't laadje klinkt, de ziele uit het vaag'vuur springt".

Wat zal ik anders doen, hoogerwaarde bisschop en doorluchtige keurvorst, dan uw hoogerwaarde door Christus verzoeken uw vaderlijke aandacht aan deze zaak te schenken en deze instructie te vernietigen en de aflaatpredikers een andere wijze van prediken voor te schrijven? Anders mocht er ten slotte iemand opstaan om hen te bestrijden en die instructie te weerleggen en een boek schrijven, dat uw doorluchte hoogheid tot dieper smaad strekt; waarvoor ik bang ben, doch wat ik vrees dat geschieden zal wanneer er niet spoedig in deze aangelegenheid raad geschaft wordt.

Gelieve deze trouwe dienst van mijn armzaligheid naar waarde te schatten, gelijk ik dit van een vorst en bisschop mag verwachten, d.w.z. hem genadig aan te nemen, gelijk ik hem bewijs met een trouw hart en een uw hoogerwaarde ten volle toegedaan gemoed. Immers ook ik ben een schaap uit uw stal. De Heere behoede en beware uw hoogerwaarde in eeuwigheid. Amen.

Te Wittenberg, de avond voor Allerheiligen, in het jaar 1517.

Als het uw hoogerwaarde behaagt, kunt u kennis nemen van mijn 95 stellingen, welke hierbij gaan, opdat u kunt inzien dat de leer omtrent de aflaat zeer onzeker is, ofschoon de aflaatpredikers ervan dromen als stond zij vast.

Uw onwaardige zoon,

MAARTEN LUTHER.

Augustijner monnik, Doctor in de heilige Godgeleerdheid.

3. BRIEF AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN

Inleiding

In de brief, die hieronder volgt, is noch een deemoedige monnik aan het woord, noch een overtuigd godgeleerde, die om des gewetens wille zich richt tot zijn aartsbisschop. Vrijmoedig en niet zonder humor schrijft Luther aan zijn keurvorst om een stuk laken, dat deze hem heeft beloofd. Hij neemt daarbij de gelegenheid te baat zijn vorst te waarschuwen voor het instellen van nieuwe belastingen, die door het volk niet gunstig ontvangen zullen worden.

Bij een inkomen van aanvankelijk honderd, later tweehonderd gulden per jaar mocht Luther waarlijk af en toe wel eens een geschenk in natura ontvangen. Laken voor een nieuw kledingstuk is een telkens wederkerend geschenk, dat o.a. ook de stad Wittenberg hem vereerde, toen hij, teruggekeerd van het kasteel De Wartburg, de troebelen onder de bevolking had weten te bezweren.

Hoewel de keurvorst Frederik de Wijze, die een uitgebreide relikwieën-verzameling had aangelegd, niet tot de verlichte geesten mag gerekend worden, was hij een man van edele inborst en uiterst voorzichtig in het nemen van maatregelen; twee eigenschappen, waaraan Luther niet weinig te danken heeft gehad.

Onze brief, de eerste, die in het Duits is bewaard gebleven, mist een datum; hij schijnt echter geschreven te zijn vóór 11 november 1517.

**AAN MIJN GENADIGSTE EN GELIEFDE HEER, HERTOG FREDERIK VAN SAKSEN. IN ZIJNER GENADE HANDEN.
GENADIGSTE HEER EN VORST**

Daar uw keurvorstelijke genade het vorige jaar mij door raadsheer Hirschfeld de toezegging deed van een nieuw kledingstuk, kom ik thans uw vorstelijke genade verzoeken

zich dit te willen herinneren.

Ik vraag u echter, genadige heer, gelijk voorheen, voor het geval dat uw rentmeester Pfeffinger met de uitvoering belast is, dat hij zich van deze kwijte metterdaad en niet met vriendelijke beloften. Hij kan n.l. buitengewoon mooie woorden spinnen, maar daarvan weef ik geen kleed.

Opdat ik hierbij, genadige heer, uw eerwaarde genade een bewijs lever van mijn trouw en mijn kleed verdien, het volgende: Ik heb vernomen dat uw keurvorstelijke genade na het opheffen van de reeds ingestelde belasting van plan is een nieuwe en een misschien nog drukkender in te voeren.

Indien uw vorstelijke genade de beden van een arme bedelaar niet wil geringachten, zo verzoek ik u om Gods wil het zover niet te laten komen. Want het doet mij en vele van uw vereerders van harte leed dat deze belasting in de jongste tijd zoveel afbreuk heeft gedaan aan de goede naam en faam en de populariteit van uw vorstelijke genade. God heeft uw vorstelijke genade met teveel wijsheid toegerust dan dat zij in deze aangelegenheid niet verder zou zien dan ik, of desnoods alle onderdanen van uw vorstelijke genade. Maar het kan gebeuren en soms Gods wil zijn dat een grote geest door een mindere geest terechtgewezen wordt, opdat niemand uitsluitend vertrouwe op zichzelf, doch slechts op God, onze Heere, Die uw keurvorstelijke genade gezondheid moge verlenen, ons tot heil en vervolgens de ziel van uw vorstelijke genade tot eeuwige zaligheid.

Uwer vorstelijke genade onderdanigste kapelaan

Dr. MAARTEN LUTHER

te Wittenberg.

4. AAN JOHANN VON STAUPITZ

Wittenberg, 30 mei 1518².

Ik herinner mij, eerwaarde Vader, dat onder andere vriendelijke en heilzame vertroosting van Uwerzijds, waarmee de Heere Jezus mij wonderbaar pleegt te troosten, ook eenmaal het woord "boete" ter sprake kwam.... Ik nam Uw woord in mij op als een stem van de hemel: ware boete is geen andere, dan die met de liefde tot de gerechtigheid en tot God begint

Dit woord van U hechte zich in mij vast, als de scherpe pijl van een sterke, en ik begon het terstond met de Schriftplaatsen te vergelijken, die over de boete handelen; en zie, welk een kostelijk spel: de woorden speelden om mij heen van alle kanten en vielen alle deze mening bij, zodat juist dit woord boete, dat tot nu toe van alle woorden in de Heilige Schrift mij bijna het allerbitterste was, mij nu lieflijker en vriendelijker klonk dan welk ander woord ook³.

Toen mijn hart van zulke gedachten vervuld was, zie, toen begonnen om ons heen nieuwe bazuinen van de aflaat en trompetten van vergeving te klinken, ja te schetteren, waardoor wij echter niet tot een rechte, geestelijke strijd werden vermaand. Kortom, daar werd geen woord gehoord van de leer van de ware boete; maar de aflaatkramers waagden het zich hoog te verheffen en te roemen: niet de boete, noch

² In 't Latijn geschreven. Verzoek van Luther aan de vicaris-generaal van zijn orde, om zijn "Resoluties" bij de 95 stellingen, een uitvoerig bewijsschrift, tegelijk met een direct aan Leo X gerichte brief, de paus te willen doen toekomen. Toen hij later de Resoluties in druk gaf, heeft hij de beide brieven als inleiding er aan toegevoegd.

³ Hier volgt een vrij lange beschouwing over metanoia, het Griekse woord voor boete, dat niet van werken spreekt, maar verandering van gezindheid betekent.

haar kleinste deel, dat men genoegdoening noemt⁴, maar vrijstelling van dit geringste deel van de boete; een roemen, zoals het nog nooit tevoren is gehoord. Daarover leerden zij ook het volk veel goddeloze, valse, ketterse leugens, met zulk een vrijmoedigheid of liever onbeschaamdheid, dat wie ook maar even daarover kikte, al dadelijk een ketter heten moest, ten vure gedoemd, en met de eeuwige vloek beladen.

Daar ik nu hun razende waanzin niet tegenhouden kon, nam ik mij voor hen met bescheidenheid tegen te spreken en hun leer in twijfel te trekken, vertrouwend op het getuigenis van alle doctoren en van geheel de kerk, die allen tezamen keer op keer geleerd hebben, dat het beter is boete te doen dan aflaat te kopen.

Daarom heb ik openlijk gedisputeerd⁵, wat betekent, dat ik zowat iedereen van hoog tot laag mij tot mijn ongeluk op de hals heb gehaald, zovelen als deze ijveraars maar voor lief geld - ai, voor de arme zielen, moest ik zeggen - tegen mij in het veld hebben kunnen brengen. Want die lieve broeders zijn met overgrote listigheid toegerust; daar zij niet kunnen weerleggen, wat ik heb uitgesproken, fantaseren zij, dat het gezag van de paus door mijn stellingen⁶ wordt aangerand.

Dat is de zaak, eerwaarde Vader, waarom ik nu met groot gevaar openlijk in het licht moet treden, ik die altijd maar liefst verborgen bleef, en die liever op het vrolijke spel, waarmee zulke voortreffelijke mannen tot op onze tijd toe, onder elkander bezig zijn, had willen toekijken, dan dat ieder op mij zou zien en de spot met mij drijven. Maar, zoals ik merk, moet nu eenmaal het onkruid onder de kool groeien, en zwart tussen het wit worden gezet, opdat het geheel er beter en sierlijker uitzie.

Ik bid U daarom, dat u toch mijn dwaas geschrift⁷ vriendelijk wilt aanvaarden, en de moeite wilt doen, het de vrome paus Leo X toe te zenden, opdat het bij Zijne Heiligheid het pleit voor mij moge voeren tegen de boze streken van de giftige oorblazers. Niet, dat ik U in hetzelfde gevaar denk te brengen. Alles, wat ik in dit opzicht doe, wil ik alleen op mijn risico doen. Christus, zonder Wiens wil ook de tong van de paus niet spreken kan en in Wiens hand ook het hart van de koningen is, moge toezien of wat ik gezegd heb Zijn of mijn (woord) is. Christus' oordeel verwacht ik ook van de roomse stoel te vernemen.

Overigens weet ik mijn dreigende vrienden niets te antwoorden dan het woord van Reuchlin: "Wie arm is vreest niets, want hij kan niets verliezen." Geld en goed heb ik niet en begeer ik niet; heb ik een goede naam en eer gehad, hij doe die nu teniet, die daarmee reeds begonnen is. Alleen mijn nietig lichaam, door vele en voortdurende zwarigheden verzwakt, blijft mij nog over. Doden zij dit, door list of met geweld, om Gode een dienst te doen, dan maken zij mij slechts één of twee uur van mijn leven armer. Mij is mijn zoete Verlosser en Ontfermer, de Heere Jezus Christus genoeg: Hem wil ik zingen, zolang ik leef. Zo iemand echter niet met mij mee wil zingen, wat gaat mij dat aan? Heeft hij er lust in, dan huile hij op zijn eigen gelegenheid.

Hij, de Heere Jezus Christus, beware U in eeuwigheid, mijn zeer geliefde Vader.

⁴ Het sacrament van de boete bestond uit drie delen: het berouw, de biecht en de satisfactie (genuegdoening).

⁵ D.w.z.: heb ik de stellingen over de aflaat opgesteld, om daarover openlijk te disputeren.

⁶ De 95 stellingen van 31 oktober 1517.

⁷ De "Resoluties." Luther voegde ze er geschreven bij; gedrukt werden zij eerst tussen juni en augustus.

5. AAN PAUS LEO X

Inleiding

Leo X (1515-1521) die aanvankelijk het optreden van Luther voor een onbeduidende monnikentwist had aangezien, zond in het najaar van 1518 de geleerde kardinaal Cajetanus naar Duitsland om de scheurmaker tot zwijgen te brengen. Het onderhoud dat Cajetanus en Luther in Augsburg hadden, leidde evenwel niet tot het beoogde doel; de eerste verliet na één en andermaal zijn standpunt verdedigd te hebben heimelijk de stad en de laatste kon niet anders dan onverrichter zake naar Italië terugkeren. Enige maanden later gaf de curie een gelijke opdracht aan von Miltitz, een galant edelman, van diplomatieke bekwaamheid, die tegelijkertijd aan de keurvorst Frederik de Wijze een gouden roos moest overhandigen, een reeds lang te voren beloofd geschenk van Leo X voor diens relikwieënverzameling. Von Miltitz ging uiterst voorzichtig te werk en wist Luther zover te brengen, dat deze beloofde over de aflaatkwesatie te zullen zwijgen, mits zijn tegenstanders hetzelfde deden. Dat deze toezegging geen bewijs van lafheid was, doch slechts geschiedde om de vrede en de eer van de kerk te redden, bewijst het hier volgend schrijven, waarschijnlijk kort na het vertrek van von Miltitz verzonden. Het was Luthers tweede brief aan de Paus.

Aan Leo X. 3 maart 1519⁸.

Allerheiligste vader,

Andermaal dwingt de nood mij, geringste onder de mensen en stof der aarde, tot uw heiligheid en hoge majesteit te spreken. Gelieve derhalve uw heiligheid, in Christus' plaats geroepen, het oor te lenen aan hetgeen ik te zeggen heb. Mij, uw arm schaap, op vaderlijke wijze aan te horen en van dit mijn schrijven vriendelijk kennis te nemen.

Hier is bij ons geweest de eerwaarde heer Karel van Miltitz, de kamerheer van uwe heiligheid, die in naam van uwe heiligheid bij mijn doorluchte vorst hertog Frederik luid geklaagd heeft over mijn domme koppigheid en vooringenomenheid tegen de Roomse kerk en uw heiligheid en geëist heeft dat ik daarvoor voldoening zou geven.

Toen ik dat hoorde, griefde het mij uitermate dat, wat ik uit hartelijk en trouw plichtsgevoel heb ondernomen, zó kwaad opgenomen is, dat wat ik begonnen ben om de eer van de Roomse kerk te redden, mij door het hoofd van die kerk als kwaadaardigheid en grote zonde aangerekend is.

Maar wat zal ik doen, heilige vader? Ik weet geen raad meer in deze zaak. De macht van de toorn van uwe heiligheid vermag ik niet te dragen, en toch weet ik niet hoe ik daaraan kan ontkomen.

Men verlangt van mij, dat ik mijn stellingen herroepen zal. Bijaldien mijn herroeping datgene bereiken kon, wat men er mede beoogt, zou ik onverwijld het bevel opvolgen. Aangezien echter mijn geschriften door de tegenwerking en onderdrukking van de zijde van mijn tegenpartij op ruimer schaal verspreid zijn geworden dan ik had durven hopen, en in veler harten te diep wortel hebben geschoten, dan dat ik ze nog zou kunnen herroepen; ja, vermits ons Duitse volk tegenwoordig vele ontwikkelde, geleerde, bekwame mannen telt, die deze zaak terdege verstaan en beoordelen kunnen, - moet ik mij er op toeleggen op geen manier iets te herroepen, indien ik de Roomse kerk hoog en in ere wens te houden. Zulk een herroeping toch zou niets anders bewerken dan dat de Roomse kerk daardoor hoe langer hoe meer in een kwaad

⁸ Tweede brief aan Leo X, in 't Latijn; waarschijnlijk geschreven tussen eind januari en begin maart 1519. In de uitgaven is hij gedateerd: Altenburg, 3 maart 1519, vermoedelijk omdat hij naar aanleiding van een onderhoud met Miltitz, in januari, is geschreven en de 3de maart verzonden.

gerucht kwam te staan en dat iedereen de mond zou openen om over haar te klagen. Zij, o heilige vader, zij hebben juist de Roomse kerk de grootste schade en schande aangedaan bij ons in Duitsland, die ik weerstaan heb; dat zijn degenen, die met hun verkeerde dwaze manier van spreken in naam van uwe heiligheid, slechts schandelijk gewin gezocht hebben, het heiligdom bezoedeld en tot een gruwel gemaakt hebben. En alsof de zonde en de verwarde toestand hier niet groot genoeg waren, klagen ze nu mij, die hen in hun goddeloos voornemen gestuit heb, bij uwe heiligheid aan als de bewerker van hun domme brutaliteit.

Welnu allerheiligste vader, ik betuig voor God en al Zijn schepselen dat ik nimmer van plan ben geweest, noch op het ogenblik van zins ben, de Roomse kerk en de macht van uwe heiligheid op enige wijze aan te grijpen of met enige list schade te berokkenen. Ja ik verzeker vrijmoedig dat de macht van de kerk boven alles gaat, en niets onder de hemel of op aarde hoger gesteld mag worden, uitgenomen Jezus Christus, de Heere over alles. Derhalve moet uwe heiligheid niet luisteren naar boosaardige, valse lastermonden, die aangaande Luther iets anders verzinnen en vertellen. Het enige wat ik in deze zaak kan doen is: ik ben bereid uwe heiligheid te beloven voortaan de aflaatkwesatie te zullen laten varen, te laten bezinken en erover te zwijgen, slechts op voorwaarde dat ook mijn tegenstanders hun opgeblazen en nietszeggende vertogen staken. Daarenboven wil ik bij openbaar schrijven het volk vermanen, dat het begripte en bewogen worde de Roomse kerk met de rechte ernst te eren en haar niet iedere fout aan te rekenen, ook geen voorbeeld te nemen aan de scherpheid die ik tegen de Roomse kerk gebruikt, ja misbruikt heb en waarmede ik te hard van wal ben gestoken, waar ik de onnutte praatsmakers zo hard heb aangepakt. Misschien kan door Gods genade of door deze opoffering en langs deze weg de teweeggebrachte tweedracht en scheuring wederom geheeld en opgeheven worden. Hiernaar toch heb ik slechts gestreefd dat niet door schandelijk vreemd winstbejag onze moeder, de Roomse kerk, bevlekt mocht worden, noch het volk verleid tot zulk een dwaling dat het leert de liefde geringer te achten dan de aflaat. Al het overige acht ik, omdat het nut noch schade brengt, van minder betekenis. Bemerk ik dat ik nog iets meer kan doen in deze zaak, dan zal ik ongetwijfeld daartoe genegen en bereid zijn.

6. AAN JOHANN VON STAUPITZ

Wittenberg, 9 februari 1521⁹.

... Te Worms¹⁰ is nog niets tegen mij verhandeld, ofschoon de pausgezinden met verwonderlijke grimmigheid al hun boosheid tegen mij in beweging zetten. Spalatinus schrijft, dat het evangelie daar zoveel gunst vindt, dat hij niet gelooft dat ik onverhoord en zonder bewijs zal worden veroordeeld. . . Met vreugde hoor ik, dat ook U door Leo ontboden bent, opdat u het kruis, dat u gepredikt hebt, door Uw voorbeeld voor de ogen van de wereld kunt oprichten. Want ik zou niet graag willen, dat die wolf met Uw antwoord tevreden zou zijn, omdat u hem meer toegegeven hebt dan recht is. Want daar zal hij het voor houden, wanneer u mij en mijn zaak geheel en al verloochent, nadat U zich bereid verklaard hebt, hem als rechter te aanvaarden.

⁹ Geschreven in het Latijn. Staupitz had in 1520 uit vrees voor de strijd, die ontbrand was, zijn positie als vicaris-generaal van de Duitse Augustijnencongregatie opgegeven en was hofprediker van aartsbisschop Lang van Salzburg geworden.

¹⁰ Op de Rijksdag.

Wanneer Christus U lief heeft, zal hij U dwingen, dat schrijven te herroepen. Want in die bul verdoemt hij alles, wat u tot heden van de barmhartigheid van God geleerd en vastgehouden hebt. Daar u dit wel weet, roept u, dunkt mij, niet zonder Christus te beledigen, hem als rechter aan, die u met vijandige toorn als een tegenstander van Christus tegen het Woord van de genade ziet woeden. Want het zou U gepast hebben dit te zeggen, en hem voor zulke goddeloosheid te bestraffen. Want 't is nu geen tijd, om beangst te zijn, maar om luid te protesteren, waar onze Heere Jezus Christus verdoemd, prijsgegeven en gelasterd wordt. Daarom vermaan ik U evenzeer tot trots, als u mij tot deemoed vermaant. Bij U is te véél deemoed, gelijk bij ons te véél trots.

Maar de zaak is ernstig. Wij zien Christus lijden. Wanneer het nu tot heden gold te zwijgen en zich te verootmoedigen: nu, waar deze innig geliefde Heiland, Die Zich voor ons gegeven heeft, door de gehele wereld tot spot wordt gemaakt - ik bezweer U - zullen wij nu niet voor Hem strijden? Niet onze hals er voor geven? Mijn Vader, dat gevaar is groter dan velen geloven. Hier wordt het evangelie van kracht: Wie Mij belijdt voor de mensen, die zal Ik ook belijden voor Mijn hemelse Vader; wie zich echter voor Mij schaamt, voor die zal Ik Mij schamen (Luk. 12: 8; 9: 26).

Laat ik dan maar een trotsaard, een hebzuchtige, echtbreker, doodslager, vijand van de paus en een aan alle misdaden schuldig mens worden bevonden, wanneer ik mij maar niet aan een goddeloos stilzwijgen schuldig maak, waar de Heere lijdt en spreekt: Ik kan niet ontvlieden en niemand is er die zich over mijn ziel ontfermt; ik zag ter rechterhand, en daar was niemand, die mij wilde kennen (Ps. 142: 5). Ik hoop, dat ik door deze belijdenis vergeving zal vinden voor al mijn zonden. Daarom heb ik dan ook met goed vertrouwen tegen deze roomse afgod en ware antichrist de horens opgestoken. Het woord van Christus is niet een woord van de vrede, maar een woord van het zwaard.

Maar wat wil ik, eenvoudige, een verstandige onderwijzen?

Ik heb des te meer de moed U dit te schrijven, daar ik zeer vrees dat u tussen Christus en de paus heen en weer wankelt, terwijl u toch ziet, dat zij elkander heftig tegenstaan. Laat ons echter bidden, dat de Heere Jezus deze zoon des verderfs¹¹ door de adem van Zijn mond zo spoedig mogelijk vernietige. Wanneer u nu niet volgen wilt, zo laat mij gaan en weggesleurd worden; ik wil door Christus' genade dit monster zijn afschuwelijkheden niet verzwijgen. Mij heeft deze verootmoediging van U wel enigermate bedroefd en mij een andere Staupitz laten zien, dan die eenmaal de genade en het kruis verkondigde. Wanneer u vóór de kennisgeving van deze bul en de Christus daarmee aangedane smaad zo hadt gehandeld, hadt u mij niet zo bedroefd.

Hutten en vele anderen nemen het in hun geschriften dapper voor mij op. En dagelijks worden liederen gedicht, die dit Babel weinig zullen verheugen¹². Onze Vorst gedraagt zich even standvastig als dapper en gelovig. Op zijn bevel geef ik deze stellingen¹³ in beide talen uit. U groet Philippus¹⁴; hij bidt U een moediger en blijmoediger geest toe. Groet, bid ik U, Doctor Ludwig, de geneesheer¹⁵, die zo geleerd aan mij geschreven heeft. Ik had geen tijd hem te antwoorden, daar ik genoodzaakt ben alleen drie drukpersen aan de gang te houden.

¹¹ 2 Thess. 2: 8.

¹² D.i. Rome (vgl. Openb. 14: 8).

¹³ "Grond en oorzaak van alle artikelen, welke door de roomse bul ten onrechte verdoemd worden."

¹⁴ Melanchthon.

¹⁵ Overigens onbekend.

7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK

Friedberg, 28 april 1521¹⁶.

Aan de hoogwaardigste en hoogwaardige in God, doorluchtigste en doorluchtige, hooggeboren Keurvorsten, Vorsten, Aartsbisschoppen en Bisschoppen, eerwaarde Prelaten, Edelen en Welgeboren Graven, gestrengte, erentfeste Ridders en Edelen en alle andere Stenden van het heilige roomse rijk, thans op de keizerlijke Rijksdag te Worms vergaderd, mijn genadigste, genadige en goedgunstige Heren.

Genadigste, genadige en goedgunstige Heren: Uw keurvorstelijke, vorstelijke en andere Genaden en Gunstigen zij mijn alleronderdanigst gebed en dienst te allen tijde ter beschikking.

Genadigste, genadige en goedgunstige Heren.

Nadat de roomse keizerlijke Majesteit mij op haar vrij, veilig en sterk geleide naar Worms had ontboden, om inlichtingen van mij te ontvangen over de boeken, die in mijn naam zijn uitgegeven, ben ik alleronderdanigste kapelaan voor de keizerlijke Majesteit en de Stenden van het rijk gehoorzaam verschenen. Zo heeft mij dan zijn keizerlijke Majesteit allereerst laten voorleggen, te verklaren of ik de betreffende boeken als de mijne erkende, en ze wilde herroepen of er bij wilde volharden. Daarop heb ik, na onderdanige erkenning van de boeken, die door mij zijn geschreven en niet door mijn benijders of op andere wijze verknoeid of in mijn nadeel veranderd zijn, mij onderdanig op deze wijze doen horen: Daar mijn geschriften door het klare en loutere Woord van God bekrachtigd zijn, is het voor mij in de hoogste mate bezwaarlijk, ondoenlijk en onmogelijk Gods Woord te verloochenen en die boeken aldus te herroepen, en (heb ik) in ootmoed gebeden, dat zijne keizerlijke Majesteit mij op generlei wijze tot zulk herroepen zou laten drijven, maar mijn geschriften en boeken zelf zou inzien of zou laten inzien door anderen, ook door zeer eenvoudige mensen, die daar de geschiktheid voor hebben, en de dwalingen, die daarin mochten zijn, uit de goddelijke evangelische en profetische geschriften bewijzen. Met de christelijke belofte, dat ik, indien ik ervan overtuigd zou worden, dat ik gedwaald heb, al mijn dwalingen zou herroepen en de eerste zijn om mijn boeken in het vuur te werpen en met voeten te treden.

Daarop is van mij verlangd, dat ik een kort en recht antwoord zou geven, of ik wilde herroepen of bij mijn voornemen blijven. Derhalve heb ik andermaal zijne keizerlijke Majesteit en Uwe keurvorstelijke Genaden onderdanig geantwoord: omdat mijn geweten door de goddelijke Schrift, welke ik in mijn boeken telkens weer als bewijs aanvoer, gevangen en gegrepen is, zo kan ik dan ook zonder door de heilige goddelijke Schrift overtuigd te zijn, op generlei wijze iets herroepen.

Nu hebben verder ettelijke Keurvorsten, Vorsten en ettelijke Stenden van het rijk met mij onderhandeld: "ik zou mijn boeken aan 't oordeel van zijne keizerlijke Majesteit en van de Stenden van het heilige rijk moeten en willen onderwerpen", zoals daarna ook de kanselier van Baden¹⁷ en Doctor Peutingen van Augsburg¹⁸ mij hebben voorgesteld. Derhalve heb ik andermaal evenals tevoren mij daartoe bereid verklaard:

¹⁶ Te Friedberg in Wetterau zond Luther de heraut terug, die hem als vrijgeleide vanuit Worms was meegegeven. Hij gaf hem twee brieven mee van dezelfde inhoud; één in 't Latijn, bestemd voor de keizer, de bovenstaande in 't Duits aan de Rijksdag.

¹⁷ Dr. Vehus.

¹⁸ Vertegenwoordiger van de vrije stad Augsburg, Luther's begunstiger reeds in 1518, toen hij in Augsburg voor Cajetanus verscheen.

wanneer ik n.l. door de heilige Schrift of door duidelijke en klare gronden zou worden onderricht.

Tenslotte, (toen van mij verlangd werd) dat ik enkele artikelen, aan mijn boeken ontleend, aan het oordeel van een concilie zou onderwerpen en ik te allen tijde en op allerlei wijze steeds onderdanig en gewillig ben geweest, alles te doen en (te) laten wat mij mogelijk is - is het eindelijk alleen daarop vastgelopen, dat ik dit christelijke bescheiden verzoek niet ingewilligd heb mogen zien, dat het Woord van God vrij en ongebonden zou blijven, en dat ik mijn boeken op deze voorwaarde aan vonnis, oordeel en beslissing van de keizerlijke Majesteit en van de Stenden van het heilige (roomse) rijk zou toevertrouwen, dat door mij niets zou worden toegegeven en door hen niets zou worden besloten, uitgesproken en geoordeeld zou worden, dat met het vrije, heilige Woord van God in strijd was¹⁹.

Want God, die de harten onderzoekt, is mijn Getuige, dat ik in alle opzichten gewillig en bereid ben om zijne keizerlijke Majesteit in alle dingen te gehoorzamen, 't zij leven of sterven, doen of laten, eer of schande, voor- of nadeel. Ik heb mij daartoe dan ook reeds menigmaal bereid verklaard en ben daartoe nogmaals bereid, zonder enig voorbehoud dan alleen dat van het goddelijk Woord, waarin niet alleen eeuwig leven van de mensen - gelijk Christus zegt Matth. 4: 4 - maar ook vreugde en zaligheid van de engelen is gelegen (1 Petr. 1: 12), hetwelk boven alle dingen vrij en ongebonden zal en moet zijn, zoals de heilige Paulus leert (2 Tim. 2: 9), terwijl het geen mens mogelijk is, zich daaraan te onttrekken of zich daarboven te plaatsen, hoe groot en zeer geleerd hij ook moge zijn, zoals ook de heilige Paulus tot tweemaal toe uitriep en zei: Al ware het ook dat wijzelf of een engel uit de hemel u iets anders zouden leren, die zij vervloekt; en David in het Psalmboek (146: 3): U zult niet op vorsten vertrouwen noch op mensenkinderen, in wie geen heil (te vinden) is. Ja, geen mens moet ook op zichzelf vertrouwen, gelijk Salomo zegt (Spr. 28: 26): Wie op zijn hart vertrouwt, is een dwaas, en Jeremia (17: 5): Vervloekt is hij, die op een mens vertrouwt.

Want in tijdelijke dingen, die het Woord van God en de eeuwige dingen niet raken, zijn wij schuldig elkander onderling te vertrouwen, in aanmerking nemende, dat het opgeven van de ze tijdelijke dingen, die wij tenslotte toch moeten laten varen, het gevaar erdoor en het verlies ervan, voor de zaligheid onschadelijk zijn. Maar in goddelijke en eeuwige dingen kan en wil God niet dulden, dat men zich vrij maakt en het waagt met één (mens) of met vele mensen, maar 't alleen waagt met Hemzelf, die alleen de eer en de Naam heeft en hebben zal, dat Hij waarachtig en de waarheid zelf is, terwijl alle mensen ijdel zijn, zoals ook de heilige Paulus (in zijn brief) aan de Romeinen (3: 4) meesterlijk betoogt.

En dat is niet onjuist, want zulk vertrouwen en zulk wagen is de rechte aanbidding en de eigenlijke godsdienst, die, zoals de heilige Augustinus leert, aan geen enkel schepsel mag worden toegebracht. Daarom wil de heilige Paulus geen engel uit de hemel, ook niet zichzelf, ook ongetwijfeld geen heilige in de hemel noch op aarde zulk vertrouwen waardig achten, noch wil hij dat anderen hem dit vertrouwen waardig achten, ja hij vermaledijt en vervloekt het ook. Geen enkele heilige zou dat ook dulden, veel minder nog begeren. Want een dusdanig menselijk vertrouwen in dingen, die de eeuwige zaligheid raken, is niet anders dan uit de schepselen afgoden maken en hun de eer geven, die alleen God toekomt.

Derhalve bid ik onderdanig, dat Uw keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen mijn voorbehoud niet in ongenade mogen aanzien en (het) opvatten, als ware het uit

¹⁹ Hic fuit controversiae totius cardo - om dit punt draaide de hele zaak, zo luidt het op deze plaats in de brief aan keizer Karel.

een boos wantrouwen voortgekomen, maar (als voortkomend) uit de heilige Schrift, die ik hierboven heb aangehaald, aan welke iedereen billijkerwijze gehoorzaamt en gehoorzamen moet.

Want mijn onderdanig en sterk vertrouwen²⁰ kan men hieruit gemakkelijk afleiden, dat ik op bevel en met vrijgeleide van zijne keizerlijke Majesteit en Uwe Genaden en Gunstigen onderdanig verschenen ben, hoewel tevoren mijn boeken door mijn benijders verbrand zijn en daarenboven in de naam van zijne keizerlijke Majesteit een mandaat tegen mij en mijn geschriften allerwege is aangeslagen, hetwelk met recht zulk een arme monnik zou hebben teruggejaagd, wanneer mijn hart van God, zijne keizerlijke Majesteit en Uwe keurvorstelijke en vorstelijke Genaden en het gehele rijk niet zoveel genade en goeds onderdanig en in vertrouwen verwacht had en nog verwacht.

Daar ik dan op generlei wijze heb kunnen verkrijgen, dat mijn geschriften door Gods Woord werden gelogenstraft en alzo heb moeten vertrekken - terwijl het gebrek alleen hierin bestond, dat men de dwaalleer bevattende artikelen, die in mijn boeken zouden staan, niet met de heilige Schrift heeft willen aantonen en weerleggen - , ook mij niet heeft willen toestaan en bewilligen, noch mij ermee troosten en beloven, dat de kennisneming van en het oordeel over mijn boeken op grond van de heilige woorden van God zouden plaats hebben en worden voortgezet, - desniettemin zeg ik zijne keizerlijke Majesteit en Uwe keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen allerootmoedigst dank voor de verlening van Uw genaden en voor het veilige en strenge vrijgeleide, hetwelk zij mij tot Worms hebben verleend en hetwelk zij genadig aangeboden hebben, mij ook tot mijn terugkeer naar een veilige plaats te zullen verlenen. En 't is dan ook mijn ootmoedigste bede aan Uw keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen, dat Uwe keurvorstelijke en vorstelijke Genaden en Gunstigen toch bij zijne keizerlijke Majesteit allergenadigst mochten willen bepleiten, dat zijne keizerlijke Majesteit inzake mijn vroeger en thans veelvuldig herhaald onderdanig en christelijk verzoek, mij door mijn benijders geen geweld zal willen laten aandoen, noch mij laten vervolgen of veroordelen. Want ik ben nogmaals in ootmoed bereid, op genoegzame verzekering van Zijne keizerlijke Majesteit, voor onverdachte, onpartijdige, geleerde geestelijke en wereldlijke rechters te verschijnen; door zijne keizerlijke Majesteit, het rijk, de concilies, de doctoren (van de kerk), of wie dat vermag te doen of daartoe bereid is, mij te laten onderwijzen; mijn leer en boeken aan iedereen gewillig te onderwerpen; beoordeling te ondergaan en te aanvaarden, niets uitgesloten, dan alleen het heilige, vrije, loutere en klare Woord van God dat, zoals vanzelf spreekt, boven alles moet staan en rechter van alle mensen moet blijven.

Daarom bid ik niet alleen om mijnentwil, aan wie niets gelegen is, maar omwille van het heil van de gehele Christenheid allerootmoedigst; wat mij dan ook heeft genoopt, dit onderdanig schrijven terug te zenden. Want ik wilde van harte gaarne, dat zijne keizerlijke Majesteit, het heilige rijk en heel het Duitse volk zouden worden geholpen en dat zij in Gods genade zalig mochten bewaard worden, hetwelk ik tot op heden naast Gods eer en de zaligheid van de gehele Christenheid gezocht heb en nogmaals zoek, en niet het mijne, al word ik ook door mijn benijders verdoemd. Want waar Christus, mijn Heere en mijn God, aan het kruis voor Zijn vijanden gebeden heeft, hoeveel te meer moet ik dan zorgen, vragen en bidden voor zijne keizerlijke Majesteit, Uwe keurvorstelijke Genaden en het ganse heilige rijk, mijn zeer geliefde Heren, Overheden en het Duitse volk - op wier goedgunstigheit ten opzichte van mijn vorig en thans herhaald christelijk verzoek ik ootmoedig en getroost vertrouw. Hiermede

²⁰ Op Keizer en Rijksdag.

beveel ik mij aan Uwe keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen in alle gehoorzaamheid, welke Uw keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en Gunstigen de almachtige God, ons allen tot heil en troost, genadig zijn aanbevolen. Amen.

Gegeven te Friedberg, op zondag Cantate in 1521²¹.

Uwer keurvorstelijke, vorstelijke Genaden en
Gunstigen onderdanige kapelaan
Martinus Luther.

8. AAN MELANCHTON

Wartburg, 12 mei 1521²².

... (En) u, mijn Philippus, hoe gaat het U intussen? Bidt u ook voor mij, dat dit mijn verdwijnen, waarin ik ongaarne bewilligd heb, iets groots mocht worden tot eer van God? En daarom verlang ik ernaar, om te weten of u daarmee tevreden bent. Mijn bezorgdheid was, dat het zou kunnen lijken, als ontvluchtte ik de strijd, en toch stond mij geen weg open, om hun, die het wilden en het mij aanrieten, weerstand te kunnen bieden. Ik heb geen grotere wens, dan om het woeden van mijn vijanden tegemoet te gaan en hun mijn hals aan te bieden.

Ik zit hier nu en stel mij de ganse dag de gestalte van de kerk voor ogen en gedenk wat de psalm(dichter) zegt (89: 48): Waarom hebt U alle mensenkinderen vergeefs geschapen? God, wat een gruwelijk spooksel van de toorn van God is dit vervloekte rijk van de roomse antichrist: Ik schaam mij, dat ik zo ongevoelig ben en niet wegsmelt in tranen om met een tranenstroom de verslagen zonen van mijn volk te bewenen²³. Maar er is niemand, die zich opmaakt en zich aan God vasthoudt²⁴ of zich als een muur voor het huis van Israël stelt²⁵ op deze laatste dag van Zijn toorn. Wee over het rijk van de paus, dat het einde en de droesem van de tijden waardig is: God erbarme Zich over ons!

Daarom, sta u nu als dienaar van het Woord thans Uw man en bevestig de muren en torens van Jeruzalem, tot zij ook op U losstormen, Uw roeping en Uw gaven kent u. Ik kan slechts voor U bidden, hopende dat mijn gebed, waarin ik niet twijfel, iets vermag. Doe u desgelijks, en laat ons met elkander deze last dragen. Wij staan alleen nog in het veld; na mij zullen zij ook op U losgaan.

Spalatinus schrijft, dat er zulk een wreed edict in elkaar wordt gezet²⁶, dat zij op gevaar voor het geweten af de wereld willen doorzoeken naar mijn boeken, opdat zij zich zelf maar spoedig te gronde richten. Rehabeam van Dresden (Hertog Georg V van Saksen) verheugt zich, en is zeer begerig om het ten uitvoer te leggen. Men moet ook de Keizer hebben aangespoord aan de Koning van Denemarken te schrijven²⁷, om restanten van de Lutherse ketterij niet op te nemen; en hun lied is: Wanneer zal hij omkomen en zal zijn naam vergaan (Ps. 41: 6) ?

Hartmann von Kronberg²⁸ heeft de Keizer zijn soldij van tweehonderd dukaten

²¹ De 28e april 1521.

²² Eerste brief van de Wartburg, in het Latijn geschreven.

²³ Vgl. Jer. 9: 1.

²⁴ Jesaja 64: 7.

²⁵ Ezech. 13: 5.

²⁶ Het edict van 8 mei tegen Luther's boeken, leer, aanhangers, enz

²⁷ Christiaan II liet reeds in 1520 een Wittenberger theoloog Martin Reichard naar Kopenhagen komen. Van mei tot juni 1521 vertoefde Karlstadt aldaar. Tijdens de Rijksdag van Worms moet hij bij Keurvorst Frederik moeite gedaan hebben, om Luther zelf er heen te krijgen.

²⁸ Een vriend van Sickingen. Hij was in 1519 met deze in dienst van de Keizer getreden en een geestdriftig aanhanger van Luther.

opgezegd: hij wil niet meer iemand dienen, die naar deze goddeloze lieden luistert. Ik geloof, dat het zó zal gaan, dat dit edict nergens iets zal uitwerken, dan (alleen) onder Rehabeam en Uw andere buurman (keurvorst Joachim van Brandenburg), die door ijdele eerzucht wordt gekweld. God leeft en heerst tot in alle eeuwigheid. Amen²⁹. Schrijf toch alles, wat bij U gebeurt en hoe 't met alles staat en heb het goed met de Uwen.

Zondag Exaudi³⁰, 1521, in het rijk van de vogels³¹.

9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER

Wartburg, 21 november 1521.

Dit boek³², lieve vader, heb ik U daarom willen opdragen, niet om Uw naam voor de wereld te verheffen en beroemd te maken en aldus naar de wijze van het vlees tegen het woord van de apostel Paulus eer te zoeken, maar omdat ik er reden voor heb in een korte inleiding de zaak, de inhoud en een voorbeeld van dit boek de christelijke lezers voor ogen te stellen, Om hiermede te beginnen, wil ik U niet verbergen, dat Uw zoon nu zover gekomen is, dat hij nu geheel overtuigd en zeker is hiervan, dat niets heiliger, voornamer en geestelijker is te achten dan het Woord van God. Maar - zo zult u zeggen: God beware mij, hebt u hieraan dan ooit getwijfeld of dit nu eerst geleerd? Ik zeg (U) echter, dat ik hier niet alleen aan getwijfeld heb, maar zelfs in 't geheel niet geweten heb, dat dit zo was. En er is meer: als u het toelaat, ben ik bereid U aan te tonen, dat u in dezelfde onwetendheid hebt geleefd als ik.

Ik ga nu al bijna het 16de jaar van mijn monnikerij in, waarin ik mij buiten Uw weten of willen heb begeven. U had wel zorg en vrees om mijn zwakheid, omdat ik een jonge bloed was van bij de twee en twintig jaar; dat beduidt, om het woord van Augustinus te gebruiken, er was nog enkel vurige jeugd in mij; en omdat u aan vele voorbeelden gezien hadt, dat het monnik-zijn bij zeer velen al zeer ongelukkig was uitgekomen; u waart ook wel van plan mij een rijk en goed huwelijk te laten sluiten en mij zo vast te houden. En deze Uw vrees, deze zorg en deze wrevel van U tegenover mij was een tijdlang ongelukkigerwijze onverzoenlijk, en vergeefs was de raad van alle vrienden, die zeiden, dat als u God iets offeren wilde, u Hem het liefste en het beste offeren moest. Intussen heeft God wel dit psalmvers in Uw hart laten klinken: "De Heere kent de gedachten van de mensen, dat zij ijdel zijn." Maar u hoorde het niet. Toch bent u tenslotte teruggeweken en hebt u Uw wil aan God overgegeven, hoewel u toch Uw vrees en zorg niet hebt afgelegd. Want ik herinner mij nog al te wèl, dat toen het weer goed tussen ons was en u met mij sprak, en ik U zei, dat ik door een verschrikkelijke hemelse verschijning geroepen was - want ik werd niet gaarne en gewillig monnik, nog veel minder om een lui leventje of om lekker eten, maar toen ik met verschrikking en doodsangst omgeven was, deed ik een gedwongen en afgeperste gelofte - dat u toen op datzelfde ogenblik zei: "God geve, dat het niet een bedrog en een duivels spooksel is." Alsof God Zelf het door Uw mond tot mij had gesproken, drong dit woord tot mij door en zonk al dadelijk in de grond van mijn ziel; maar ik verstokte en sloot mijn hart zoveel ik maar kon, tegenover U en Uw woord. Daar

²⁹ Hier volgen mededelingen over Luther 's lichamelijke toestand.

³⁰ 12 Mei 1521.

³¹ Luther dateert zijn brieven van de Wartburg: uit het rijk van de vogels, uit de woestenij, enz.

³² Luther's geschrift: Over de kloostergeloften, waarin hij diegenen rechtvaardigde en bemoedigde, die, door 't evangelie gegrepen, uit de monnikstand uittraden. Als inleiding van dit boekje plaatste hij bovenstaande brief aan zijn vader.

kwam nog iets anders bij: toen ik, zoals een zoon dat tegenover zijn vader doen kan, Uw toorn niet achtte, hebt u mij aanstonds weer op precies dezelfde manier een stoot en een por gegeven, zodat ik mijn leven lang nauwelijks van enig mens een woord gehoord heb, dat sterker op mij aandrong en zich meester van mij maakte. Want dit waren Uw woorden: "Zeg eens, hebt u ook niet gehoord, dat men zijn ouders gehoorzaam moet zijn?" Maar, verstokt in mijn eigen vroomheid, hoorde ik U aan en verachtte U geheel en al als (maar) een mens. En toch kon ik dat woord nooit van harte verachten.

Zie hier nu, of U niet verborgen geweest is, dat men Gods gebod niet boven alle andere moet stellen. Want is het niet zo? Als u geweten had, dat ik op dat ogenblik nog onder Uw zeggenschap stond, zou u mij dan niet krachtens Uw vaderlijk gezag uit de monnikspij gerukt hebben? Want waarlijk, als ik het geweten had, dan was ik zonder Uw wil en voorkennis iets dergelijks niet begonnen, al had ik ook duizend doden moeten sterven. Want eigenlijk was mijn gelofte geen steek waard: ik onttrok mij aan de macht en de wil van mijn ouders, die mij van God gegeven waren; en bovendien - het was helemaal niet goddelijk. Dat het niet van God was, blijkt niet alleen hieruit, dat het tegen Uw (vaderlijke) macht was, maar ook dat (het) niet van harte en gewillig was gedaan. Bovendien berustte mijn gelofte enkel op menselijke leringen en op geestelijkheid van de geveinsden, die God niet geboden heeft.

Maar God, Wiens barmhartigheid onmetelijk is en Wiens wijsheid geen einde heeft, heeft uit al zulke dwalingen en zonden op wonderbare wijze veel grotere goede dingen doen voortkomen. Zie, zou u nu niet liever honderd zonen willen verliezen, dan zo iets groots en goeds niet gezien hebben? Het komt mij voor, dat satan van mijn jeugd af aan de dingen vooruitgezien heeft, die hij nu verduren moet. Daarom heeft hij ook, om mij om te brengen en tegen te houden, op zoveel manieren tegen mij geraasd en gewoed, dat ik weleens met verwondering gedacht heb of ik soms de enige onder de mensen was, die hij aantastte.

Het is echter Gods wil geweest, zoals ik nu zie, dat ik met de wijsheid van de hogescholen en met de heiligheid van de kloosters uit eigen onomstotelijke ervaring, dat is uit vele zonden en goddeloze werken, zou kennis maken, opdat het goddeloze volk niet tegen mij als hun toekomstige tegenstander, een hoge borst zou behoeven te zetten, als tegen één, die veroordeelt, wat hij niet kent. Daarom ben ik een monnik geweest en ik ben het nog; wel niet zonder zonden, maar zonder dat ik mij te beschuldigen of iets te verwijten heb. Want bijgeloof en Godsverachting worden onder de pauselijke heerschappij niet alleen niet gestraft, maar ook voor grote geestelijkheid aangezien.

Welaan, wat denkt u dan nu? Wilt u mij nog aan de monnikerij ontrukken? Want u bent immers nog vader en ik ben nog zoon, en alle geloften zijn zeker niets: aan Uw kant staat Gods geboden gezag; aan mijn kant staat menselijke euveldaad, want de ongehuwde staat, waarover de papisten zo opsnijden, betekent niets zonder gehoorzaamheid aan het goddelijk gebod. De ongehuwde staat is niet geboden. Gehoorzaamheid is geboden. . .

Maar ik kom nu weer op 't vorige terug, lieve vader, en vraag opnieuw: Wilt u mij nog uit de monnikerij weghalen? Maar opdat u niet zou mogen roemen, is God U voor geweest en heeft mij er zelf uitgehaald. Want wat doet het er toe, of ik een kap en een kaalgeschoren kruin draag? Maakt de kap en de tonsuur een monnik? De heilige Paulus spreekt: "Alles is het uwe, maar gij zijt van de Heere Christus." En zou ik dan aan de kap toebehoren en niet veel meer de kap aan mij? Mijn geweten is vrij en verlost, en dat is de hoogste en grootste volkomenheid (en) vrijheid.

Daarom ben ik nu een monnik en toch geen monnik, en een nieuw schepsel, niet van

de paus, maar van Christus.

Zie nu eens hier, beroof ik U andermaal van Uw recht en gezag? Ik meen van nee, want Uw gezag blijft ongerept in mij, zover het de monnikerij betreft; maar die is nu bij mij uit en niemendal, gelijk ik gezegd heb. Maar Die mij uit de monnikerij heeft genomen, heeft meer recht over mij dan Uw recht is. Deze heeft mij gezet, niet in de valse, eigendunkelijke, geveinsde godsdienst van de monnikerij, maar in een ware godsdienst; want dat ik in dienst van het Woord van God sta, kan niemand loochenen of betwijfelen.

Dit echter is de rechte godsdienst, waarvoor het ouderlijk gezag wijken moet: "Wie vader of moeder meer lief heeft dan Mij", zegt Christus, "die is Mijner niet waardig." Niet als had Hij het gezag van de ouders daarmee opgeheven, daar immers ook de apostel er dikwijls op aandringt, dat de kinderen de ouders gehoorzaam zullen zijn. Maar de tekst is op zijn plaats, als het gezag en de roeping van Christus en die van de ouders tegen elkander ingaan. Dan moet Christus' gezag alleen heersen en voorgaan. Daarom zou ik om mijn ziel en geweten niet in gevaar te brengen thans zeker mij niet tegen Uw wil meer verzetten, wanneer niet de dienst van Gods Woord bij mij boven de monnikerij was komen te staan. En zie, dat is het nu, zoals ik gezegd heb, wat noch u noch ikzelf van te voren geweten hebben, dat Gods geboden voor alle (andere) moeten gaan. Maar de ganse wereld verkeert op dat punt nog in dwaling, daar onder het gruwelijk pausdom de kracht van de dwaling nog heerschappij voert. . .

Daarom zend ik U dit boek, waaruit u bemerken kunt, met welke tekenen, krachten en wonderwerken Christus mij van de gelofte van de monnikerij heeft verlost, en hoe Hij mij in Zijn genade zulk een grote vrijheid geschonken heeft, dat hoewel ik mij alle mensen tot dienstknecht gemaakt heb, ik toch aan niemand onderworpen ben, dan aan Hem alleen. Want Hij is, zoals zij het noemen, maar zonder enige tussenpersoon, mijn bisschop, abt, prior, Heer, vader en meester; verder ken ik geen anderen meer. En ik hoop, dat Hij daarom Uw zoon U heeft ontnomen, opdat Hij nu vele anderen van Zijn zonen door mij begint te helpen, wat u niet alleen graag hebben zult, maar waarover u zich met een grote en hoge vreugde zult verblijden. Ik wil dan ook volkomen van U vertrouwen, dat u niet anders doen zult.

Laat de paus mij dan worgen en verdoemen en mij in de hel willen werpen, hij zal mij toch niet uit de dood kunnen opwekken, om mij telkens opnieuw te worgen. Nu ik echter in de ban gedaan en verdoemd ben, moet mijn hartgrondige begeerte zijn, dat hij mij nooit meer absolutie geeft. Want ik hoop, dat de grote dag spoedig zal aanbreken, waarop het rijk van dwaling en gruwel zal worden verbroken en neergestoten³³.

En moge het Gods wil zijn, dat wij waardig bevonden worden om door de paus verbrand of geworgd te worden, opdat ons bloed schreeuwen mocht en zijn oordeel verhaasten, opdat hij spoedig aan zijn eind komt. Indien wij echter niet waardig zijn bloedgetuigen te worden, zo laat ons dan Hem allen aanroepen en bidden om Zijn barmhartigheid, dat wij met ons leven en onze stem mogen belijden en getuigen, dat Jezus Christus alleen Heere is, onze God, gezegend in eeuwigheid: In Hem nu wees gezegend, lieve vader, en ook u, moeder Margarethe, met ons ganse geslacht.

Gegroet in de Heere Christus.

Uit de woestenij, 21 november, Anno 1521.

³³ D.i. de jongste dag.

10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ

Wartburg, 1 december 1521³⁴.

Wees, Uw keurvorstelijke Genade, hoogwaardigste, genadigste Heer, bij voorbaat van mijn dienstwilligheid verzekerd.

Uw keurvorstelijke Genade zal zich zonder enige twijfel nog goed en duidelijk herinneren, dat ik aan Uw keurvorstelijke Genade tweemaal in het Latijn heb geschreven; de eerste maal³⁵ bij het begin van de leugenachtige aflaathandel, die in de naam van Uw keurvorstelijke Genade gedreven werd, in welke brief ik Uw keurvorstelijke Genade getrouwelijk heb gewaarschuwd, en mij uit christelijke liefde heb verzet tegen de woeste, verleidende, geldzuchtige predikers en de ketterse, bijgelovige boeken. En hoewel ik heel de storm, die over mijn onbescheidenheid is opgestoken, tegen Uw keurvorstelijke Genade had kunnen richten, als tegen degene, die zulke dingen onder zijn naam en met zijn medeweten handhaaft, met voluit gedrukte titel, op de ketterse boeken geschreven, heb ik toch Uw keurvorstelijke Genade en het Huis Brandenburg gespaard, met de gedachte dat Uw keurvorstelijke Genade zulks deed uit onwetendheid en onervarenheid, daartoe door andere valse oorblazers verleid, die ik alléén heb aangepakt; met hoeveel moeite en gevaar, is Uw keurvorstelijke Genade wel bekend.

Echter is met mijn getrouwe vermaning de spot gedreven en heeft zij bij Uw keurvorstelijke Genade ondank in plaats van dank geoogst. Daarop heb ik andermaal³⁶ onderdanigst geschreven en aangeboden, mij door Uw keurvorstelijke Genade te laten onderrichten, waarop ik een hard, onvriendelijk, onbisschoppelijk en onchristelijk antwoord heb ontvangen, waarin de taak, mij te onderrichten, op een hogere instantie geschoven werd.

Daar dan nu deze twee brieven niets geholpen hebben, wil ik toch niet ophouden en wil overeenkomstig het evangelie deze derde waarschuwing aan Uw keurvorstelijke Genade in het Duits doen toekomen, of zulk een overbodige, onverplichte waarschuwing nog helpen mocht.

Thans heeft Uw keurvorstelijke Genade weer de afgod te Halle opgericht, die de arme eenvoudige Christenen van hun geld en hun ziel berooft, waarmede vrijmoedig en in 't openbaar bekend gemaakt is, dat alle ongepaste fouten, die door Tetzels zijn gemaakt, niet alleen de zijne waren, maar ook die van de brutaliteit van de bisschop van Mainz, die, ongeacht mijn sparend optreden ten opzichte van hem, zichzelf dat alleen wil toeschrijven.

Misschien denkt Uw keurvorstelijke Genade, dat ik nu van het toneel ben verdwenen en wil Zij nu voor mij veilig zijn en met hulp van Zijn keizerlijke Majesteit de monnik wel klein krijgen. Dat laat ik gaan. Maar Uw keurvorstelijke Genade moet toch weten, dat ik doen wil wat (de) christelijke liefde eist: zonder rekening te houden met de poorten van de hel, laat staan dan met ongeleerden, pausen, kardinalen en bisschoppen. Ik wil het niet langer verdragen noch verzwijgen, dat de bisschop van Mainz voorgeeft, dat het hem niet past om voorlichting te geven, wanneer een arm menskind dat van hem begeert, maar er heel wel van wil weten en brutaalweg zijn gang gaan, wanneer het hem geld in 't laadje brengt. Het is voor mij geen scherts; men

³⁴ In 't Duits geschreven. Albrecht had het plan om van de Maurits- en Magdalenakerk te Dresden een bijzondere "genade-plaats" te maken, door er kostbare relikwieën bijeen te brengen. Tegen deze nieuwe afgod protesteert Luther.

³⁵ Zie de brief, hiervóór opgenomen.

³⁶ De 4e februari 1520 had Luther de aartsbisschop om een rechtvaardig onderzoek van zijn zaak verzocht, Hij kreeg een antwoord, dat weinig betekende.

zal daarvan nog wel eens horen zingen.

Derhalve is mijn ootmoedige bede aan Uw keurvorstelijke Genade, dat Zij toch het arme volk niet laat verleiden en beroven, en zich als een bisschop en niet als een wolf moge gedragen.

Het is bekend genoeg geworden, dat de aflat louter schelmerij en bedrog is, en dat alleen Christus aan het volk moet worden gepredikt, zodat Uw keurvorstelijke Genade niet wegens onwetendheid zou kunnen worden verontschuldigd.

Uw keurvorstelijke Genade moge denken aan het begin, welk een gruwelijk vuur uit het kleine verachte vonkje is voortgekomen, waar de hele wereld zich zo veilig tegen voelde en waarvan zij meende, dat die ene arme bedelmonnik de paus veel en veel te gering was en onmogelijke dingen op touw zette. Toch heeft God het oordeel gevelde en de paus en al de zijnen genoeg te doen overgelaten, en het spel tegen aller mening in en meer dan iemand denken kon, daarheen geleid, dat de paus (wat hij verloren heeft) bezwaarlijk teruggegeven kan worden; ook wordt het dagelijks erger met hem, zodat men Gods werk hierin kan voelen en tasten. Dezelfde God leeft nog: laat niemand daaraan twijfelen. Hij verstaat ook de kunst om een kardinaal van Mainz te weerstaan, ook wanneer vier keizers zijn partij kozen. Hij heeft er ook bijzondere lust in om de hoge cederen te verbreken en de hoogmoedige, verstokte Farao's te vernederen. Ik bid Uw keurvorstelijke Genade deze God niet te verzoeken noch te verachten; want aan Zijn kunnen en vermogen is geen grens.

Uw keurvorstelijke Genade denke niet, dat Luther dood is. Hij zal in de God, Die de paus verootmoedigd heeft, vrij en vrolijk roemen en met de kardinaal van Mainz een spel beginnen, wat niet velen zullen verwachten. Verzamelt U, waarde bisschoppen - wereldlijke heren moogt u zijn en blijven; toch zult u deze Geest niet tot zwijgen kunnen brengen noch uitdoven. Als daar smaad voor U uit voortkomt, wat u nu niet verwacht, wil ik dat u hiermede gewaarschuwd bent.

Daarom worde Uw keurvorstelijke Genade tenslotte en schriftelijk aangezegd: wanneer de afgod niet wordt weggedaan, moet ik, terwille van de goddelijke leer en de zaligheid van de Christenen, dit als een noodzakelijke, dringende en onvermijdelijke aanleiding beschouwen, om Uw keurvorstelijke Genade alsook de paus openlijk aan te tasten, op zulk een voornemen vrolijk in te gaan, om alle vorige gruwelen van Tetzal op de bisschop van Mainz te schuiven en de gehele wereld het verschil tussen een bisschop en een wolf te laten zien. Daarnaar moge Uw keurvorstelijke Genade zich weten te richten en te gedragen. Word ik veracht, zo zal er één komen, die de verachter op zijn beurt veracht, gelijk Jesaja zegt (33: 1). Ik heb Uw keurvorstelijke Genade genoeg vermaand; nu is het voortaan tijd om, naar de leer van de heilige Paulus, de misdadigers ten aanschouwe van heel de wereld openlijk te bestraffen, opdat de ergernis uit het Koninkrijk van God wordt uitgedreven.

Ten tweede bid ik Uw keurvorstelijke Genade zich (van ingrijpen) te willen onthouden en de priesters met vrede te laten³⁷, die om de onkuisheid te vermijden, zich in de huwelijkse staat hebben begeven of willen begeven, en hen daarom niet beroven van wat God hun eenmaal gegeven heeft, aangezien Uw keurvorstelijke Genade ten deze geen bevoegdheid, grond noch recht kan aantonen en een louter moedwillige euveldaad een bisschop niet past. Wat helpt het U toch, u bisschoppen, dat u zo onbeschaamd en met geweld optreedt en de harten tegen U verbittert, terwijl u toch noch reden noch recht voor Uw doen kunt opgeven? Wat verbeeldt u zich wel ?

³⁷ Albrecht van Mainz had in het Mansfeldsche een priester, die in het huwelijk trad, gevangen laten nemen, en van keurvorst Frederik de uitlevering gevraagd van een Wittenbergs geestelijke, die hetzelfde had gedaan.

Bent u enkel Giganten³⁸ of Babylonische Nimrods³⁹ geworden? Weet u niet, u armen, dat euvelmoed en tirannie nooit lang kunnen bestaan, daar zij geen rechtsgrond hebben en de algemene voorbede verliezen? Hoe ijlt u, als de dwazen, Uw eigen ongeluk tegemoet, dat U al te vroeg zal treffen?

Uw keurvorstelijke Genade mag daarop toezien: Wordt dit niet voorkomen, dan zal er uit het evangelie een geroep opgaan, dat zegt, hoe mooi het de bisschoppen zou staan, wanneer zij eerst eens de balk uit hun eigen oog trokken, en hoe billijk het zou zijn, als de bisschoppen eerst hun hoeren wegstuurden, voor zij vrome getrouwde vrouwen van hun mannen scheidde.

Ik bid Uw keurvorstelijke Genade, dat Zij op Haar hoede zij en mij gunst en gelegenheid geeft om te zwijgen. Het is mij er niet om te doen, dat Uw keurvorstelijke Genade schande en oneer wordt toegevoegd; maar toch, waar men niet ophoudt, God op grove wijze te schandvlekken en Zijn waarheid te onteren, ben ik aan alle Christenen verplicht, om Gods eer te handhaven, al zou dan ook heel de wereld gezwegen, een arm mensenkind, een kardinaal, daardoor te schande moeten worden. Zwijgen zal ik niet, en al zou het mij ook niet gelukken, toch hoop ik, dat u, bisschoppen, Uw liedje niet vrolijk zult zingen. U hebt ze nog niet allen verdelgd, die Christus tegen Uw afgodische tirannie heeft verwekt.

Hierop verzoek en verwacht ik van Uw keurvorstelijke Genade een juist en spoedig antwoord; binnen veertien dagen; want na deze bepaalde veertien dagen zal mijn boekje tegen de afgod van Halle het licht zien, wanneer er niet een ondubbelzinnig⁴⁰ antwoord komt.

En voor het geval dit schrijven door de raadslieden van Uw keurvorstelijke Genade onderschept zou worden, zodat het Haar niet in handen komen zou, zo zal ik mij daardoor niet laten ophouden. Raadslieden moeten trouw zijn, en een bisschop moet zijn hof zo ordenen, dat hij te zien krijgt wat hij moet zien.

God geve Uw keurvorstelijke Genade Zijn genade tot de rechte zin en wil.

Gegeven in mijn woestenij Zondag na de dag van Catharina, 1521.

Uwer keurvorstelijke Genade gewillige en onderdanige
Martinus Luther

³⁸ Dat zijn reuzen.

³⁹ Vgl. Genesis 10: 8 vlgg.

⁴⁰ Een zeer deemoedig antwoord kwam in, gedateerd de 21ste van de maand. De "afgod" te Halle zou worden weggedaan, en 't aangekondigde geschrift van Luther verscheen niet in druk.

11. AAN DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN

Inleiding

Op de 1e juli van het jaar 1523 werden Hendrik Voet en Johannes Esch, Augustijner monniken uit Antwerpen, wegens ketterij te Brussel verbrand. Luther verheerlijkte hun martelaarsdood in een gedicht en zond bovendien naar aanleiding van deze gewelddaad een troostbrief aan de Christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen. Hendrik Voet en Johannes Esch gelden, hoewel ten onrechte, voor de eerste Nederlandse martelaren.

AAN ALLE GELIEFDE BROEDERS IN CHRISTUS, DIE IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN ZIJN, BENEVENS ALLE GELOVIGEN IN CHRISTUS,
GENADE EN VREDE VAN GOD ONZE VADER EN ONZE HEERE JEZUS CHRISTUS.

Lof en dank zij de Vader van alle barmhartigheid, die ons in deze tijd wederom laat zien Zijn wonderbaar licht, hetwelk dusverre wegens onze zonden verborgen is geweest en ons onderworpen heeft gelaten aan de schrikkelijke macht van de duisternis, ons smadelijk heeft doen dwalen en de antichrist doen dienen. Nu is echter de tijd weer aangebroken, waarin wij de stem van de tortelduif horen en de bloemen ontluiken in ons land. (Hooglied 2: 11). Welk een vreugde, mijn geliefden, dat u niet alleen een werkzaam aandeel in de zaak neemt, maar dat u zelfs de voornaamsten zijt geworden, aan wie wij zulk geluk en vreugde beleven. U toch is het voor de gehele wereld gegeven niet alleen het evangelie te horen en Christus te kennen, maar ook de eersten te zijn, die om Christus' wil schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaren doorstaat en die nu zo vruchtbaar en sterk zijt geworden dat u het met uw eigen bloed begoten en bezegeld hebt, daar bij u de beide edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Johannes te Brussel hun leven veil gehad hebben, opdat Christus met Zijn Woord geprezen zou worden.

O, op welk een verachtelijke wijze zijn de twee zielen gedood geworden; maar hoe heerlijk en in eeuwige vreugde zullen zij wederkomen met Christus en recht doen aan degenen, door wie ze nu met onrecht bejegend zijn. Ach, hoe weinig betekent het door de wereld geschandvlekt en gedood te worden voor degenen, die weten dat hun bloed kostbaar (Psalm 9: 13, 82: 14) en hun dood dierbaar is in Gods ogen, zoals de psalmisten zingen. (116: 15).

Wat vermag de wereld tegen God? Welk een lust en vreugde hebben de engelen gehad aan deze twee zielen. Hoe gaarne zal het vuur geholpen hebben hen over te brengen van dit zondige leven tot het eeuwige leven, van deze smaad tot de eeuwige heerlijkheid. Geloofd zij God en in eeuwigheid geprezen dat wij het nu beleefd hebben echte heiligen en waarachtige martelaren te zien en te horen, terwijl wij dusverre zoveel valse heiligen verheerlijkt en aanbeden hebben. Wij hier in boven-Duitsland zijn tot nu nog niet waardig geweest Christus zulk een dierbaar en kostbaar offer te brengen, alhoewel vele uit onze gelederen niet buiten vervolging waren en nog zijn.

Daarom, mijn allergeliefdsten, wees getroost en vrolijk in Christus en laten wij dankbaar zijn voor de grote tekenen en wonderen welke Hij begonnen is onder ons te doen. Hij heeft ons een vers en nieuw voorbeeld van Zijn leven voor ogen gesteld. Thans is het tijd dat het Rijk van God opgericht wordt, niet in woorden, maar in kracht. Hier leert men wat gezegd is: zijt vrolijk in droefenis (Rom. 12: 12). Een kleine tijd (zegt Jesaja 54: 7) zal Ik u verlaten, maar met eeuwige barmhartigheid wil

Ik u opnemen. En in de 91e psalm (vers 14) heet het: Ik ben met hem, spreekt God in droefenis; Ik zal hem redden en hem verhogen, want hij heeft Mijn Naam erkend. - Aangezien we dan de tegenwoordige treurigheid zien en troostrijke beloften bezitten, zo laten we vernieuwen ons hart, goedsmoeds zijn en met vreugde ons voor de Heere laten doden. Hij heeft gezegd en Hij zal niet liegen: ook de haren op uw hoofd zijn geteld (Matth. 10: 30).

En hoewel de tegenstanders deze heiligen zullen uitmaken voor Hussieten, aanhangers van Wicleff en voor Lutheranen, en roem zullen dragen op hun dood, ons zal dit niet verwonderen, maar veeleer sterken, want Christus' kruis moet belasterd worden. Doch onze Rechter is niet ver; die zal een ander oordeel uitspreken. Dit weten we, daarvan zijn we zeker.

Bidt voor ons, geliefde broeders en bidt voor elkander, opdat de één de ander de hand van trouw reikt en allen eensgezind vasthouden aan Christus, hun Hoofd, Die u met genade moge versterken en u bereid doen zijn tot ere van Zijn heilige Naam. Hem zij prijs, lof en dank, bij u en bij alle schepselen, in eeuwigheid. Amen.

Enkele brieven uit de Coburg 1530

Inleiding

De nu volgende brieven en fragmenten stammen uit de cruciale tijd van de rijksdag van Augsburg in 1530, toen daar over het lot van de Reformatie beslist zou worden. Luther, in de rijksban, kon niet in Augsburg verschijnen en bleef sinds april, ver van het strijdtoneel, alleen achter op de vesting Coburg. Berichten waren schaars, brieven bleven lang onderweg en er ontstond over en weer irritatie over het gebrek aan informatie, zodat Luther zelfs tijdelijk een 'brievenstop' pleegde. Melanchthon, die zich bitter beklaagde over Luthers zwijgen, was van zijn kant zeer terughoudend geweest met mededelingen over de onderhandelingen met de katholieke politici en geestelijken, bang dat Luther zijn diplomatieke voorzichtigheid zou veroordelen. Aan de andere kant had hij het gevoel, dat de Reformator zijn vrienden in deze moeilijke omstandigheden aan hun lot overliet.

Zo schrijft hij op 26 juni aan Luther: 'Wij worden hier, moederziel alleen en verlaten geteisterd door eindeloze gevaren. Ik vraag je daarom, dat je je of bekommert om ons, die in alle belangrijke zaken jouw gezag volgen of om de publieke zaak, en dus niet weigert onze brieven te lezen en ons te antwoorden, zowel om ons leiding te geven als om ons te troosten.'

12. AAN PHILIPPUS MELANCHTHON,

allerliefste leerling van Christus en Christofoor⁴¹,

juni 1530

Genade en vrede in Christus; in Christus zeg ik en niet in de wereld. Amen.

Een andere keer over de verdediging van jullie stilzwijgen, mijn lieve Filippus. Deze bode kwam toevallig en plotseling, en omdat hij meteen weer verder moest kon hij nauwelijks wachten op deze brieven, die wij uit Wittenberg gekregen hadden, om ze naar Neurenberg te brengen. Van daaruit moeten ze bij jullie komen, tot we via een andere bode uitgebreider kunnen schrijven.

Ik haat jouw ellendige zorgen, waardoor je zoals je schrijft verteerd wordt, uit de grond van mijn hart. Dat zij zo in je hart heersen, komt niet door de grootheid van de zaak, maar de grootheid van ons ongeloof. Want deze zelfde zaak was veel groter ten tijde van Johannes Hus en vele anderen dan nu bij ons. En als ze al groot is, groot is ook Hij, die ze begonnen is en in handen houdt; het is immers helemaal niet onze zaak. Waarom martel je jezelf dan zo eindeloos en onafgebroken af? Deugt de zaak niet, laten we dan herroepen; is ze echter waar, waarom maken we God dan tot een leugenaar met al Zijn beloften, waarin Hij ons gebiedt kalm te zijn en rustig te slapen! 'Werp uw zorg op de Heere' zegt Hij (Ps. 55: 23). 'De Heere is nabij allen, die Hem aanroepen'(Ps. 145: 18). Roept Hij dat allemaal maar in de wind, of gooit Hij het voor de wilde beesten?

Ook mij overvalt de angst vaak, maar niet permanent. Het is je filosofie⁴², die je zo plaagt, niet de theologie; net als je vriend Joachim⁴³, die lijkt me door dezelfde zorg

⁴¹ Brief vanuit de Coburg, 27 juni 1530. Clemen, *Luthers Werke* 6, 296vv. Christofoor, hier door Luther ironisch gebruikt, was de heilige, die Christus als een kind over de rivier torste.

⁴² Luther bedoelt de politieke berekeningen van Melanchthon.

⁴³ Joachim Camerarius, classicus, lievelingsvriend van Melanchthon.

verteerd wordt. Alsof jullie met die nutteloze zorg iets konden bereiken! Wat kan de duivel dan meer doen dan ons doden? En wat dan nog? Ik bezweer jou, die in alle andere kwesties het gevecht aangaat, vecht ook tegen jezelf, je ergste vijand, die Satan zoveel wapens tegen jezelf in handen speelt. Christus is voor de zonden eenmaal gestorven, maar voor de gerechtigheid en de waarheid zal Hij niet sterven, maar leeft en regeert Hij. Als dat waar is, wat voor angst om de waarheid moeten wij dan nog hebben? Maar - zeg je - als ze neergeslagen wordt door de toorn van God? Laat dat dan gebeuren, maar niet door ons! Hij, die onze vader geworden is zal ook de vader van onze kinderen zijn. Ik bid werkelijk met alle ijver voor je en het doet me pijn, dat jij, onverbeterlijke zorg-bloedzuiger mijn gebeden zo vergeefs maakt. Ik voor mijzelf ben wat de zaak betreft - of het domheid is of de Geest mag Christus uitmaken - niet erg onrustig, eerder nog hoopvoller dan ik dacht te zijn. God is machtig doden op te wekken, Hij is ook bij machte Zijn wankele zaak in stand te houden, haar op te richten als ze valt, en als ze overeind staat verder te brengen. Als wij daartoe niet waardig zijn, laat het dan door anderen gebeuren. Want als wij door Zijn beloften niet opgericht worden, wie anders, bid ik je, is er dan wel in de wereld, op wie ze slaan? Maar een andere keer maar meer, want ik ben bezig water naar de zee te dragen.

Je moet weten, dat jullie brieven, die voor en na de aankomst van de keizer geschreven waren, gister naar Wittenberg gegaan zijn. Want ook daar zaten ze in zak en as door dat ellendige zwijgen van jullie, zoals je ook zien kunt aan de brieven van Pommeranus⁴⁴. En dat is niet de schuld van de bode, zoals Jonas⁴⁵ klaagt, maar van jullie allemaal en van jullie alleen. Christus moge met Zijn geest jullie allen troosten, kracht geven en leren, amen. Mocht ik horen, dat de zaak er bij jullie slecht voor staat en in gevaar raakt, dan zal ik mij nauwelijks in kunnen houden om naar jullie toe te vliegen om zelf die satansbek met schrikwekkende tanden, zoals de Schrift zegt (Job 41: 5), te komen zien.

Vanuit onze woestijn, maandag na Sint Jan 1530. Groet ondertussen iedereen; binnenkort stuur ik andere brieven.

Je Martin Luther⁴⁶.

13. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 JULI 1530

Spengler was stadssecretaris van de machtige vrije rijksstad Neurenberg. Reeds in 1519 sloot hij zich openlijk bij de Reformatie aan, een daad waarvoor hij tegelijk met Luther in de ban werd gedaan. Dit weerhield hem er niet van om te Neurenberg zijn machtige positie aan te wenden om het werk van de hervorming met kracht ter hand te nemen. Na zijn dood (1534) trof men in zijn nalatenschap een persoonlijke geloofsbelijdenis aan, die uitgegeven werd. Luther schreef in de voorrede dat Spenglers belijdenis was 'tot troost en versterking van alle zwakke christenen, die thans veel beproevingen en vervolgingen moeten ervaren, omwille van hetzelfde geloof als dat van Spengler. Men schreeuwt nu wel luidkeels, maar laat ze schreeuwen. Deze stille belijdenis van deze ene man zal meer tot God roepen dan al die schreeuwers. Laat ze schreeuwers blijven, en laat ze maar schreeuwen, onze verzuchtingen zullen hen toch overstemmen.'

In deze brief worden we ingelicht over de symboliek van de Lutherroos⁴⁷. Op 25 juni

⁴⁴ Johannes Bugenhagen, levenslange vriend en medewerker van Luther was afkomstig uit Pommeren.

⁴⁵ Justus Jonas, eveneens vriend en medewerker van Luther; deze bevond zich wel in Augsburg.

⁴⁶ Luther, W.A. *Briefe* 5, 399.

⁴⁷ Luthers voorgelacht voerde reeds de roos, symbool van de Maria devotie, in zijn wapen. Door

had Justus Jonas aan Luther geschreven: 'Mijn Genadige jonge Heer (de keurprins Johann Friedrich) laat uw roos in een kostbare steen graveren en in goud vatten; het wordt een prachtig zegel, maar Zijne Genade zal dat zelf wel aan u berichten.' De keurprins overhandigde op 14 september op zijn terugreis uit Augsburg aan Luther de ring. Luther besluit zijn brieven voortaan met een speels anagram van Coburg: *Grubok*.

Genade en vrede in Christus! Geachte, toegenegen, geliefde heer en vriend! Omdat u wilt weten of mijn zegel juist is weergegeven, wil ik u als goede vriend de gedachten meedelen, welke ik op mijn zegel heb willen samenvatten, als een merkteken van mijn theologie. Het eerste is een kruis, een zwart kruis; het staat in een hart, dat zijn natuurlijke kleur heeft, om mijzelf er steeds aan te herinneren dat het geloof in de Gekruisigde ons zalig maakt. Want als men van harte gelooft, wordt men gerechtvaardigd. Als is het nu een zwart kruis, dat doet afsterven en ook pijn moet doen, toch laat het dat hart zijn kleur behouden, het verderft zijn natuur niet, dat wil zeggen: het doodt niet, maar behoudt ten leven. De rechtvaardige zal immers door het geloof leven, maar alleen door het geloof in de Gekruisigde.

Zulk een hart nu moet midden in een *witte roos* staan, om aan te duiden dat het geloof ons vreugde, troost en vrede geeft, kortom, dat het ons in een witte, vreugdevolle roos zet. Niet zoals de wereld vrede en vreugde geeft, daarom moet die roos wit zijn, en niet rood, want wit is de kleur van alle engelen en geesten. Zulk een roos staat in een hemelsblauw veld, omdat die vreugde in de geest en in het geloof het begin is van de komende hemelse vreugde. We zijn er reeds; we bezitten het in hope, maar het is nog niet openbaar. En om dat blauwe veld een gouden ring, die ons wil zeggen dat die zaligheid in de hemel eeuwig duurt en geen einde heeft, en zoveel kostelijker is dan alle aardse vreugde en goed, zoals het goud het fijnste, edelste en kostbaarste metaal is.

Christus, onze lieve Heere, zij met uw geest tot in dat leven. Amen.

Uit de woestijn Grubok, 8 juli 1530.

14. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK

5 augustus 1530

Gregorius Brück, kanselier van Saksen, was een van de bekwaamste leiders van de Hervormingsgezinde groep in Augsburg. Luther zei van hem: 'Hij is de enige verstandige jurist, die ik ken'. Brück had een niet gering aandeel in de samenstelling van de Augsburgse confessie. Hij was de dagelijkse hofraad van de keurvorst van Saksen. Diens politiek werd in belangrijke mate bepaald door zijn adviezen. Luther noemde hem 'de Atlas van ons keurvorstendom.'

Als kanselier van de keurvorst had Brück een belangrijk aandeel in de onderhandelingen te Augsburg. De voorrede op de Augustana was een stuk van zijn hand, terwijl hij tevens betrokken was bij de opstelling van de Confessie zelf. Onverschrokken en standvastig van karakter, was hij niet bereid iets toe te geven. Dit bleek reeds aan het begin van de Rijksdag, toen hij in tegenstelling tot Luther en Melancthon de kerkdiensten niet wilde opgeven. Daaraan reeds toe te geven, vond hij het begin van de ondergang van het Evangelie. Te midden van zijn bij tijden

Luther werd het wapen christologisch omgeduid door toevoeging van het kruis. De gedachte dat het kruis doet leven, is reeds bij de Vroege Kerk te vinden, waar het kruis de boom des levens wordt genoemd, onder verwijzing, naar Openbaring 22.

volslagen desperate vrienden, was Brück als een rots in de branding. Hij was de enige die Melanchthon durfde terecht te wijzen. Een vriend schreef vanuit Augsburg: 'De keurvorst heeft in deze zaak niemand die verstandig is, dan alleen doctor Brück. Hij is evenwel gedwongen voorzichtig te werk te gaan, want hij heeft aan niemand enige steun.'

Luther schreef hem een brief, die met recht een parel mag genoemd worden. Het is opmerkelijk, dat op dezelfde dag dat Luther deze brief schreef, Brück voor de keizer op een indrukwekkende wijze de protestantse belangen verdedigde. We lezen: 'Zijn bijzonder schone rede roerde iedere christen tot in het diepst van zijn ziel.'

De vertaling van deze brief is van dr. W.J. Kooiman, een van de beste vertalers van Luther in ons taalgebied.

Aan de achtbare, hooggeleerde **Heer Gregorius Brück**, doctor in de rechten, kanselier en raadgever van de Saksische keurvorst, mijn toegenegen heer en zeer geliefde vriend.

Genade en vrede in Christus.

Achtbare, hooggeleerde, lieve heer en vriend. Ik heb nu al enige malen aan mijn genadige heer (de keurvorst) geschreven en aan al de onzen. Soms denk ik, dat ik te veel schrijf, vooral aan mijn genadige heer, want het zou haast lijken, of ik er aan twijfel, dat God met Zijn troost en hulp meer en dichter bij zijn genadige keurvorstelijke genade is, dan bij mij. Maar ik heb het gedaan op aanraden van onze vrienden, velen van hen zijn zo kleinmoedig, alsof God ons vergeten had. Maar God kan ons niet vergeten, dan zou Hij eerst Zichzelf moeten vergeten. Anders zou Zijn zaak niet Zijn zaak en Zijn woord niet Zijn woord zijn. Wanneer we daar maar van verzekerd zijn en er niet aan twijfelen, dat het Zijn zaak en woord is, dan is stellig ook ons gebed verhoord, dan is Gods hulp al gereed en voorhanden. 't Staat vast, dat we geholpen worden, dat kan niet missen. Want Hij zegt: kan ook een moeder haar kindje vergeten, dat ze geen medelijden zou hebben met de vrucht van haar lichaam? En al zou een moeder haar kind vergeten, zo zal Ik u toch niet vergeten: zie, Ik heb u in mijn hand gegraveerd⁴⁸.

Ik heb onlangs twee wonderen gezien. Het eerste, toen ik uit het raam keek: ik zag de sterren aan de hemel en het grote, prachtige gewelf van God - en toch zag ik nergens een pijler, waarop de meester dat gewelf liet rusten. Nochtans viel de hemel niet in en staat ook dat gewelf nog vast. Nu zijn er velen, die maar steeds zulke pijlers zoeken, ze zouden ze graag willen grijpen en tasten. En omdat ze dat niet kunnen, beven en sidderen ze, bang, dat de hemel werkelijk zal invallen - alleen maar, omdat ze de pijlers niet kunnen grijpen of zien. Als zij ze maar konden grijpen, dan zou de hemel wel vaststaan!

Het tweede was dit: ik zag grote, zware wolken boven ons drijven, zo vol water, dat je ze wel met een grote zee zou kunnen vergelijken. En toch zag ik geen grond, waarop ze stonden of rusten, ook geen kuip, waarin ze gevat waren. Toch vielen ze niet op ons, maar groetten ons met een zuur gezicht en vloten verder. Toen ze voorbij waren, kwam de bodem en ons dak, die ze vastgehouden hadden, stralend te voorschijn: de regenboog! Dat was maar 'n heel zwakke, dunne, breekbare bodem en beschutting, die dan ook in de wolken volkomen verdween, eigenlijk leek het meer een schim, zoals je die door een beschilderd glas ziet, dan een werkelijke, sterke bodem. Geen wonder, dat een mens, als hij op die bodem let, daardoor haast nog banger zou worden, dan

⁴⁸ Jes. 49: 15v.

door het zien naar die grote vracht water. En toch was het inderdaad zo: dit voor het oog door en door zwakke schijnsel droeg die hele watervracht en beschermde ons. Nu zijn er ook velen, die meer met angst en beven kijken naar die zware watervracht en dikke wolken, dan dat ze letten op dat dunne, smalle, lichte schijnsel. Want ze zouden de kracht van dat schijnsel graag willen voelen; omdat ze dat niet kunnen, zijn ze bang, dat de wolken een eeuwige zondvloed zullen aanrichten.

Het is maar een vriendelijk grapje, dat ik mij jegens uwe Achtbaarheid veroorloof, maar ik meen het niet, want ik heb juist met bijzondere vreugde gehoord, dat uwe Achtbaarheid meer dan anderen goede moed en een dapper hart toont in de aanvechtingen, die we te verduren hebben.

Ik had wel gehoopt, dat in ieder geval de politieke vrede bewaard had kunnen blijven; maar Gods gedachten gaan de onze verre te boven. Dat is ook goed; want Hij (zegt St. Paulus) verhoort en doet 'boven ons bidden en begrijpen'⁴⁹. Want wij weten niet, hoe we bidden moeten. Wanneer Hij ons verhoorde naar ons bidden, zodat de keizer ons vrede schonk, dan zou dit misschien 'beneden en niet boven ons begrijpen' moeten heten - en dan zou wellicht de keizer en niet God de eer krijgen.

Maar nu wil God zelf ons vrede bereiden, zodat Hij ook alleen de eer krijgt, die Hem trouwens ook toekomt. Niet dat we daarmee de keizerlijke majesteit verachten zouden; maar we bidden en begeren, dat zijne keizerlijke majesteit niets tegen God en het keizerlijk recht onderneeme. Als hij dat zou doen (wat God genadig verhoede), zullen wij, als trouwe onderdanen, niet kunnen geloven, dat zijne keizerlijke majesteit dat zelf doet, maar denken, dat andere tirannen dat doen in naam van de Keizer. Dan onderscheiden we de naam van de keizerlijke majesteit van het werk der tirannen, zoals wij de naam van God, die de ketters en leugenaars in de mond hebben, ook onderscheiden van Gods ware naam, die aan Christus toekomt en zo de leugen mijden. Wij willen en kunnen de plannen van de tirannen dus in geen enkel opzicht billijken en we kunnen ook niet aannemen, dat ze onder de keizerlijke naam ten uitvoer zullen worden gebracht. Wij zijn integendeel verplicht, de keizerlijke majesteit te helpen zijn naam hoog te houden en zijn eer te redden. Daarom kunnen wij ook niet toestaan, noch er in bewilligen, dat er zulk een misbruik van de keizerlijke naam gemaakt wordt, een belediging van God, de keizerlijke majesteit en het recht; anders zouden we mee deel hebben aan dat misbruik en op ons geweten laden de zonde van anderen en de schande, die over de naam van de keizerlijke majesteit zou komen. Want wij moeten de majesteiten eren en niet toelaten, dat ze te schande gemaakt worden.

Zulk werk, dat God ons in Zijn genade opgedragen heeft, zal Hij door Zijn Geest zegenen en bevorderen; de wijze, de tijd en de plaats, waarop Hij ons helpen wil, zal Hijzelf wel kiezen en niet vergeten of verzuimen. Ze zijn nog niet halverwege, die bloedhonden, met hun plannen; ze zijn ook nog lang niet allen weer thuis, of waar ze graag zouden willen zijn. Onze regenboog is maar zwak, hun wolken zijn machtig, maar tenslotte zal men wel merken in welke toonsoort het stuk geschreven is!

Uwe Achtbaarheid houde mij m'n gepraat ten goede en trooste Magister Philippus en al de anderen. Christus moge mijn genadige heer ook troosten en vasthouden. Hem zij lof en dank in eeuwigheid. Amen.

Aan zijn genade beveel ik uwe Achtbaarheid hartelijk.

Uit de woestijn, 5 aug. anno 1530.

Marinus Luther D.⁵⁰

⁴⁹ Luther speelt hier met de gedachte van het 'boven bidden of denken' van Ef. 3: 20; juist dit 'boven' laat ruimte voor Gods verrassingen tegenover onze berekeningen.

⁵⁰ W.A. *Briefe* 5, 530.

15. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER

Inleiding

Maarten Luther achtte vader Hans en moeder Margaretha hoog. Helaas kon hij bij het ziek- en sterfbed van zijn vader niet persoonlijk aanwezig zijn. Dit kwam ook, omdat hij in de ban was gedaan. Luther was 46 jaar, toen zijn vader op de leeftijd van 71 jaar stierf op 29 mei 1530. Op 30 juni 1531 overleed zijn moeder. Zij was 70 jaar.

Voor mijn lieve vader, Hans Luther, burger te Mansfeld.

Genade en vrede in Christus Jezus, onze Heere en Heiland. Amen.

Lieve vader!

Broer Jacob heeft mij geschreven, dat u heel erg ziek bent. En omdat het deze maand erg koud is en er allerlei (reis)gevaaren zijn die mij verhinderen om naar u te komen, voel ik me gedrongen, om op deze wijze voor u te zorgen. Want hoewel de Heere u een sterk lichaam heeft gegeven, maak ik me toch, ook gelet op uw leeftijd, grote zorgen. En daar wij mensen zonder Gods hulp ons leven geen ogenblik zeker zijn, was dit voor mij een extra aansporing om persoonlijk naar u toe te komen. Echter, een goede vriend heeft mij beslist afgeraden om nu te gaan reizen. Waarom? Wel, omdat ik mij zonder Gods goedkeuring niet in gevaar mag begeven. Het zou mij een grote vreugde zijn, als het mogelijk was, dat u en moeder naar ons toe zouden kunnen komen om hier verzorgd te worden. Ook mijn vrouw Käthe, ja wij allen zijn bedroefd over uw ziek zijn en wensen hartelijk om u bij ons te zien. Ik heb vriend Enriakus naar u toegestuurd om te zien, of het ondanks uw zwakte niet mogelijk is om bij ons te komen in Wittenberg. Immers, de Heere gaat met u Zijn goddelijke weg, hetzij in dit of in het toekomstige leven. En daarom wil ik met heel mijn hart, wat ook billijk is, persoonlijk bij u zijn. Het vierde gebod (roomse telling) leert ons, dat we met kinderlijke zorg en trouw u dankbaarheid dienen te bewijzen, u te eren.

Intussen vraag ik, uit de grond van mijn hart, aan de hemelse Vader, Die u mij tot een vader hebt gegeven, dat Hij u naar Zijn grote goedheid wil sterken. En ook, dat hij u door Zijn Heilige Geest wil verlichten en beschermen, opdat u met vreugde en dankzegging de zalige leer van Zijn Zoon, onze Heere Jezus Christus mag belijden.

Ja vader, ook u bent door Zijn genade geroepen en getrokken uit de gruwelijke duisternis en dwalingen van de Rooms-katholieke kerk. Ik hoop, dat God, Die u Zijn zaligmakende kennis heeft gegeven en Zijn goede werk in u is begonnen, u tot het einde zal bewaren. Ja, zelfs tot de dag van de vrolijke toekomst van onze Heere Jezus Christus. Amen.

Ik weet, dat dit zo is, want God heeft de zuivere leer en het ware geloof in u verzegeld en door merktekenen bevestigd, namelijk dat u om mij uw zoon, veel lastering, smaad, hoon, spot, verachting, haat, vijandschap en gevaar moet lijden. Dit zijn de rechte kentekenen, waarin wij aan onze Heere Christus gelijkvormig moeten zijn, zoals Paulus zegt: 'Zo wij anders met Hem lijden, opdat wij ook met Hem verheerlijkt worden.'

Laat met die belofte nu uw hart in uw zwakheid versterkt en vertroost mogen zijn, want wij hebben in het toekomstige leven bij God een getrouwe, onwankelbare Helper, Jezus Christus, Die voor ons de dood heeft overwonnen en de zonden gedood.

En Hij is in de hemel tot ons nut en samen met de engelen ziet Hij ons en verwacht Hij ons. En daarom, als wij sterven, behoeven wij niet bevreesd te zijn, dat wij zullen verzinken of verloren gaan. Jezus Christus heeft zo radicaal over dood en zonde getriomfeerd, dat ze ons geen kwaad meer kunnen doen. Hij is onwankelbaar getrouw. Hij houdt Zijn woord, zodat Hij ons niet kan noch wil verlaten. Echter, wij dienen zonder te twijfelen naar Zijn steun te verlangen en op Zijn genade te hopen. De Heere heeft ons vergeving beloofd en Hij kan niet liegen of bedriegen. Dit is vast en zeker waar! Alleen Jezus Christus is betrouwbaar. 'Bidt', zegt Hij, 'en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en u zal opengedaan worden.' Ook staat er geschreven: 'Allen die de Naam des Heeren aanroepen, zullen zalig worden.' Het gehele Psalmboek staat vol met soortgelijke, heerlijke beloften van vertroosting; in het bijzonder wel Psalm 91. Deze psalm is wel in het bijzonder geschikt om door zieken gelezen te worden.

Lieve vader, deze zaken wil ik graag door deze brief met u delen. Juist nu u zo ziek bent en nabij de dood, waarvan we de dag niet weten. Graag wil ik ook delen in uw geloof, strijd, aanvechting, troost en dank aan God voor Zijn heilig woord. Dat Woord heeft Hij ons zo rijk, zo krachtig en zo vol genade gegeven en het is uitnemend geschikt voor uw moeilijke situatie. Echter, is het Zijn goddelijke wil, want alleen de Heere beslist, om het beste leven nog wat uit te stellen en met ons verder te gaan in dit verdrietige en bittere jammerdal vol lijden en ongeluk, dan zal Hij ook genade geven om deze moeilijke weg gewillig en gehoorzaam te gaan. Ja, Hij zal eveneens moed en kracht geven aan andere christenen, ook aan ons, om mee te helpen dragen en om de zorgen te overwinnen. Immers, dit vervloekte leven is toch waarlijk niet anders dan een bitter jammerdal, waarin men hoe langer hoe meer zonde, boosheid, kwelling en ongeluk ziet en beleeft. En dit lijden gaat maar steeds door en wordt niet minder, totdat men sterft en wordt begraven; dan houdt het lijden op. Wij ontslapen dan in vrede in Christus. En op de Jongste Dag wekt Hij ons met vrolijkheid op om eeuwig en ongestoord met ziel en lichaam bij Hem te zijn. Amen.

Met deze woorden, lieve vader, beveel ik u Hem, Die u liefheeft, meer dan u Hem. Deze liefde heeft Hij u bewezen, omdat Hij uw zonden op zich heeft genomen en met Zijn bloed uw schuld heeft betaald. Dit genadewonder heeft Hij u door Zijn evangelie bekendgemaakt en om die genade persoonlijk te geloven, heeft Hij u Zijn Heilige Geest geschonken. Ja, Jezus Christus verzekert u door Zijn Heilige Geest, dat Hij in alle strijd en vrees altijd voor u zal zorgen. Hij staat er als Borg voor in, dat uw hart vast en zeker gelooft en hartelijk getroost zal blijven door Zijn woord en belofte. Waar dat geschiedt, laat hem dan maar zorgen. Hij zal het waarlijk wel goed maken. Ja, Hij heeft het meest voor u gezorgd. Die zorg gaat ons begrip ver te boven!

Deze getrouwe, onze lieve Heere en Heiland zij en blijve met u, opdat (God geve dat het op aarde zij of in de hemel) wij elkaar in vreugde mogen weerzien. Ons geloof is zeker en wij twijfelen er niet aan, dat wij elkaar over een kleine tijd bij Christus zullen ontmoeten. En het kost God veel minder moeite om u van dit aardse leven afscheid te laten nemen, dan wanneer ik van Mansfeld naar Wittenberg, of u van Wittenberg naar Mansfeld reist. Het is ongetwijfeld waar; het gaat hierbij slechts om een poosje slapen en dan zal het anders zijn.

Lieve vader, ik hoop dat uw predikant u pastoraal trouw mag begeleiden, zodat u mijn 'gebabbel', niet nodig hebt. Maar toch heb ik het niet kunnen laten om mij voor mijn lichamelijke afwezigheid bij u, wat mij van harte leed doet, te verontschuldigen.

Wij groeten u hartelijk en bidden voortdurend voor u; ook mijn Käthe, Hansje,

Leentje en tante Lena. Ja, allen die in ons huis wonen, bidden voor u!
 Vader, groet mijn lieve moeder van ons, ja, groet alle vrienden. De genade van God en Zijn kracht zij en blijve bij u, tot in eeuwigheid. Amen.

Wittenberg, 15 februari 1530.

Uw liefhebbende zoon Maarten Luther.

16. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER

Toelichting

Tijdens Luthers verblijf op de Coburg was zijn vader gestorven. Ongeveer een jaar later, de laatste juni 1531 overleed zijn moeder. Tien dagen vóór haar dood schreef hij haar de volgende brief, die spreekt voor zichzelf. Hoewel Luther zich dikwijls beklaagd heeft over de hardhandige opvoeding, die hij in het ouderlijk huis te Mansfeld had ontvangen, prijst hij toch steeds zijn vader en moeder, wier gestrengheid voortsproot uit liefde en plichtsbesef. In zijn moeder, die vroeger "al haar hout op de rug naar huis had gedragen", zag hij steeds het voorbeeld van toewijding en arbeidzaamheid.

Hartelijk geliefde moeder,

Ik heb de brief van broer Jacob over uw ziekte ontvangen en het doet mij van harte leed, vooral dat ik niet persoonlijk naar u kan toekomen, wat ik gaarne zou doen. Maar toch kom ik persoonlijk met deze brief en wil in de geest niet ver van u zijn, evenmin als al de onzen.

Ofschoon ik geloof dat uw hart zonder mijn woord toch wel lang en rijkelijk genoeg onderwezen zal zijn en, Godlof, aan troost geen gebrek zal hebben, zo wil ik toch het mijne doen en volgens mijn plicht mij uw kind betonen en u als mijn moeder erkennen, gelijk ons beider God en Schepper ons geschapen heeft en ons verplichtingen jegens elkander heeft opgelegd, opdat ik tegelijk de mate van uw troost vermeerdere.

Ten eerste weet u door Gods genade, lieve moeder, wel dat uw ziekte Zijn vaderlijke roede is - en een zachte roede in vergelijking met die, welke Hij de goddelozen, ja dikwijls ook Zijn geliefde kinderen toezendt. Laat daarom zulk een lijden u niet verdrieten of bekommerd maken maar aanvaard het met dank, als door Zijn genade u toebedeeld, in aanmerking genomen welk een geringe smart het is, zelfs wanneer het tot de dood zou leiden, tegenover het lijden van Zijn eigen lieve Zoon, onze Heere Jezus Christus, hetwelk Deze niet voor Zichzelf, gelijk wij, maar voor ons en onze zonden gedragen heeft.

Ten andere weet u lieve moeder, dat de rechte steun en grondslag van uw zaligheid, waarop u uw troost hebt te bouwen in deze en in alle nood, n.l. de hoeksteen Jezus Christus, die wankelen noch bezwijken zal, ook ons niet kan laten ineensorten of vallen. Hij toch is de Heiland en wordt de Heiland genoemd van arme zondaren en van allen, die in nood en dood verkeren, die zich op Hem verlaten en Hem aanroepen. Hij spreekt: "Wees getroost. Ik heb de wereld overwonnen" (Joh. 16: 33) . Wij mogen niet twijfelen of dit is zeker waar. En dit niet alleen, maar ons wordt bevolen dat wij met vreugde en met dankzegging zulk een troost zullen aannemen. Wie zich door zulke woorden niet wil laten vertroosten, die doet onrecht aan de dierbare Vertrouster en doet Hem de grootste oneer aan, alsof het niet waar was dat Hij ons vermaant

getroost te zijn. Derhalve mogen we met alle verzekerdheid en vreugde ons verheugen en als ons een gedachte aan de dood of aan onze zonde beangst dreigt te maken, daartegen ons hart verheffen en zeggen: zie, mijn ziel wat doet u? Lieve dood, lieve zonde, hoe leeft u en verschrikt u mij? Weet u niet dat u overwonnen en dat u, dood, dood bent? Kent u niet degene, die van u zegt: "Ik heb de wereld overwonnen?" Het past mij niet uw dreigredenen aan te horen en ter harte te nemen, maar de troostwoorden van mijn Heiland: "Wees getroost, Ik heb de wereld overwonnen." Dit is de Overwinnaar, de ware Held, Die mij met deze woorden Zijn zegen geeft en toevoegt: "Wees getroost:" Bij Hem blijf ik, aan dat woord en aan die vertroosting houd ik vast, daarop bouw ik, blijf ik hier of ga ik naar gindse gewesten; Hij bedriegt mij niet. Op dezelfde wijze roemt ook Paulus, in weerwil van de verschrikking van de dood. (1 Cor. 15: 54): "De dood is verslonden tot overwinning; Dood waar is uw prikkel? Graf waar is uw zegepraal? Want God heeft ons de overwinning op u gegeven door Jezus Christus onze Heere, Wie zij lof en dank, amen".

Houd u lieve moeder met zulke woorden en gedachten in uw hart bezig en met niets anders en wees dankbaar dat God u tot zulk een erkenning gebracht heeft en u niet gelaten heeft in de pauselijke dwaling, terwijl men ons voorheen geleerd heeft te bouwen op onze goede werken en de heiligheid van monniken, waarbij wij de Heiland niet voor een Trooster maar voor een wrede Rechter, een Tyran moesten houden, zodat we van Hem onze toevlucht moesten nemen tot Maria en de heiligen en op geen troost of genade van Zijn kantons verlaten mochten. Maar nu weten wij beter welke grondeloze goedheid en barmhartigheid van onze hemelse Vader is, n.l. dat Jezus Christus onze Middelaar en Genadezuil is en onze Bisschop in de hemel, voor God, die ons dagelijks vertegenwoordigt en verzoent. Tot deze erkenning heeft God u genadiglijk geroepen; daarvan hebt u een gezegelde brief, te weten het evangelie, doop en sacrament, welke u hoort prediken, zodat u geen gevaar of nood zult hebben. Wees slechts getroost en dank met vreugde voor zo'n grote genade.

De Vader en God aller vertroosting verlene u door Zijn heilig Woord en Geest een vast, blijmoedig, dankbaar geloof, opdat u deze en alle nood genadiglijk mag te boven komen en eindelijk mag ondervinden en ervaren dat het de waarheid is, die spreekt: "Wees getroost, Ik heb de wereld overwonnen". Beveel hiermede uw lichaam en ziel in Zijn barmhartigheid. Amen.

Al uw kinderen bidden voor u, ook mijn Käthe. Sommigen wenen, anderen eten hun boterham en zeggen: grootmoeder is erg ziek. Gods genade zij met ons allen, Amen. Zaterdag na Hemelvaart 1531.

Uw geliefde zoon
MAARTEN LUTHER

17. AAN MELANCHTHON,

5 JUNI 1530, ivm overlijden Hans Luther

Hans Reinecke, zijn vriend vanaf de schoolbanken, verwittigde Luther van het overlijden van zijn vader, de oude Hans Luther. Veit Dietrich schreef aan Käthe: 'Toen hij de brief van Hans Reinecke had gelezen, zei hij tegen mij: 'Welaan, mijn vader is ook dood.' Hij nam kort daarna zijn Psalmboek, ging naar zijn kamer en weende zo, dat zijn gelaat de volgende dag nog ontoonbaar was, ofschoon niemand verder iets aan hem merkte.'

Genade en vrede in Christus.

Ik heb in de laatste brief geschreven, m'n lieve Philippus, dat wij ontstemd zijn dat jullie de bode met lege handen naar ons hebt laten terugkeren, jullie zijn toch met zovelen, en bijna allemaal wel ter penne. Nu hebben jullie al de tweede bode zonder brieven laten terugkeren. Eerst de bode van Apel, en nu de voerman die het wildbraad van de Coburg bracht. Ik weet niet wat ik er nu van moet denken: of jullie zijn nalatig, of jullie achten het beneden je waardigheid. Jullie weten toch dat wij hier in de woestijn, als in een dorstig land, snakken naar jullie brieven, waaruit wij al jullie wederwaardigheden zouden te weten komen. Wij hebben inderdaad gehoord dat de keizer de Augsburgers heeft bevolen dat ze geworven soldaten zouden wegzenden, en de over de straat gespannen kettingen zouden verwijderen.

Eergisteren was Argula van Stauffen hier, die vertelde over de buitensporige staatsie waarmee de hertog van Beieren de keizer in München wil ontvangen, niet toneelspelen en andere ongehoorde eerbewijzen. Vanuit Neurenberg beginnen ze ons wijs te maken dat de keizer niet naar de Rijksdag komt, en dat de Rijksdag volkomen zinloos is vanwege het gestook en gekonkel van de bisschoppen. Als dat gebeurt is het een teken van de onverzoenlijke toorn van God tegen de bisschoppen, omdat Hij dan zelfs onze smeekbeden, voor hen gedaan, niet wil horen. Laat je er niet door van je stuk brengen als de meningen over mijn boekje uiteenlopen⁵¹, mijn God is een God van dwazen, Hij pleegt de wijzen te belachen. Ik maak me daarom niet druk om hen.

Vandaag heeft Hans Reinecke mij geschreven *dat mijn zeer geliefde vader, de oude Hans Luther, uit dit leven is heengegaan*, op zondag Exaudi⁵², om 1 uur. Dit sterven heeft me in diepe droefheid gestort, m'n vader niet alleen gedenkend vanwege de natuurlijke betrekking, maar ook vanwege de hartelijke liefde; omdat mijn Schepper mij door hem alles heeft gegeven wat ik ben en wat ik heb. En hoewel het me troost dat Reinecke me schrijft dat mijn vader zacht is ontslapen, in het vaste geloof in Christus, zo heeft toch de droefheid en de herinnering aan de innige omgang met hem mijn binnenste beroerd, zodat ik de dood bijna nog nooit zo heb veracht. Maar de rechtvaardige wordt weggeraapt voor het kwaad, en gaat in de rust in. Zo sterven we dan vaak vele malen voordat wij eindelijk werkelijk sterven. Zijn naam is nu op mij overgegaan, want ik ben ongeveer de oudste Luther van het gezin. Zo komt het mij toe, niet alleen door het lot, maar ook door het recht, hem door de dood heen te volgen in het rijk van Christus. Dat verlene Hij ons genadiglijk, om Wiens wil wij ellendiger zijn dan alle mensen, en een smaad van de gehele wereld. Daarom schrijf ik nu vanwege de droefheid niet uitgebreider, omdat het behoorlijk en christelijk is als zoon van zulk een vader te treuren, uit wie de Vader der barmhartigheid mij heeft voortgebracht, en mij door zijn zweet heeft gevoed en gevormd tot wat ik nu ben. Ik verblijd me erin dat hij in deze tijd heeft geleefd, opdat hij het licht der waarheid zou zien. Geloofd zij God in al Zijn doen en raad in eeuwigheid, amen. Een andere keer meer. Groet al de onzen. Op Pinksterdag 1530.

Martinus Luther D.

⁵¹ Vermaning aan de geestelijken die te Augsburg vergaderd zijn.

⁵² 29 Mei.

18. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van Jonas' zoontje

De vriendschapsbanden van Justus Jonas (doopnaam: Jodokus Koch) met Luther dateerden reeds uit 1505, toen ze elkaar aan de universiteit te Erfurt ontmoetten. Aangesloten bij de kring van humanisten en gedoctoreerd in de beide rechten, begon hij op aandrang van Luther de studie theologie. In 1521 vergezelde hij Luther naar Worms. In datzelfde jaar werd hij als proost naar Wittenberg beroepen, waar hij vanwege zijn welsprekendheid zeer geliefd was. Jonas was tegenwoordig bij Luthers sterven. Huiselijk leed bleef hem niet bespaard, verscheidene kinderen en zijn vrouw moest hij ten grave dragen. In 1555 ontsliep hij, met dezelfde woorden waarmee Luther stierf op de lippen: *'Heere Jezus, Gij hebt mij verlost.'*

Genade en vrede in de Heilige Geest, die alle verstand te boven gaat; dat verlene u Christus, mijn lieve Jonas.

Ik ben een moeilijke en ongeschikte vertrooster, dat heeft zijn oorzaak hierin dat ik niet rijk ben aan opbeurende gedachten en bloemrijke hartetaal; iets wat ik wel graag zou willen, en wat jij zou nodig hebben. Ook ik word vaak verzengd door wind en hitte, zodat ik lijk op deze dorre, dorstige streek hier. Maar zie toe dat je sterk bent in Christus; van Hem is het werk en de kunst, ja van Hem is het gehele beleid, uit onze zwakheid kracht en overwinning te doen voortkomen. De goddelozen zijn vrolijk, zij zijn gerust, zij blazen dreiging en moord, terwijl wij moeten dulden en bedroefd zijn. Dat alles moet zo geschieden opdat ook aan ons de Schrift aan den lijve zou vervuld worden. Als ze niet zou vervuld worden, kunnen wij niet behouden worden, maar als ze vervuld wordt, dan zullen wij leven. Jij lijdt niet alleen, maar je hebt vrienden die, ook door lijden bijna uitgeput, zuchten; we worden geacht als slachtschapen. Het is toch enkel lijden, het één over het ander, omdat hij die ons vervolgt en haat, moe wordt noch slaapt.

Verder heb jij vele en uitnemende gaven die je tegenover dit ene onheil kunt stellen, als je er maar erg in hebt. Onder die gaven is deze, waarvan de Schrift zegt dat ze zeer groot is, als ze zegt: *Een ingetogen vrouw is een grote genade en er is geen ding dat opweegt tegen een kuise vrouw*⁵³. En: *Wie zal een deugdzame huisvrouw vinden? Want haar waardij is ver boven de robijnen*⁵⁴. Laten wij toch niet lijken op die brasser uit de gelijkenis en geheel opgaan in genot, en in geen enkel opzicht lijken op de broeders van Christus, die door veel verdrukkingen heen het rijk Gods met geweld nemen. Daarom bid ik je deze tijdelijke kastijding met wijsheid te verdragen; er is immers een tijd van vrolijk zijn en van treuren, het ene willen we graag, maar het andere mogen we ook niet afwijzen.

De Heere Jezus, Die jouw zoontje tot Zich heeft genomen, en nog beter voor hem zal zorgen dan jij, trooste en sterke je. Amen.

Uit het rijk der kraaien, 19 mei, 1530.

Martinus Luther

19. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530

Aan de zeer wijze en dappere theoloog, doctor Justus Jonas, dienaar en belijder van Christus, zijn zeer geliefde broeder.

Genade en vrede in Christus. Jullie brieven zijn eindelijk aangekomen, lieve Jonas, nadat jullie ons drie volle weken door jullie aanhoudend stilzwijgen meer dan genoeg

⁵³ Jezus Sirach 26: 16.

⁵⁴ Spreuken 31: 10.

hebben gemarteld, hoewel ik Philippus⁵⁵ twee maal heb geschreven dat hij niet zo zou zwijgen. Als de tijdsomstandigheden mij er niet van hadden weerhouden, had ik zeker op wraak gezonnen. Maar omdat het zo nodig was dat wij baden, was er geen gelegenheid om te toornen, want toorn laat geen gelegenheid om te bidden. Ik heb echter m'n best gedaan om jullie vanwege jullie stilzwijgen een slechte naam te bezorgen, vooral te Wittenberg. Het is ook niet eerlijk dat je de boden er de schuld van geeft, zij hebben alles getrouw overgebracht, vooral jullie eigen bode. Vanaf de tijd dat hij jullie brief bracht, heb ik niets ontvangen, behalve deze laatste, over de aankomst en de intocht van de keizer, en gisteren ontving ik de brief waarin jullie zo klagen. Maar ik zal het jullie nog wel een keer betaald zetten.

Ik ben verblijd en verwonderd over dit heerlijk geschenk van God, dat onze keurvorst zo standvastig en gerust is. Want ik ben van mening dat onze gebeden, die voor hem zijn opgezonden, aangenaam zijn voor God in het rijk der heerlijkheid, en ik profeteer voor mijzelf dat wij ook in de andere dingen verhoord zullen worden. Mijn vreugde is nog groter geworden omdat ik merk dat jij ook vast vertrouwt op de Heere, tegen het woeden van de satan in.

Philippus wordt geplaagd door zijn filosofie, en niets anders. De zaak is immers in de hand van Hem, Die aller-stoutmoedigst durft te zeggen: *Niemand zal haar uit Mijn hand rukken*. Ik zou niet willen, het zou ook niet geraden zijn, dat de zaak in onze hand zou zijn. Vaak heb ik haar in mijn hand gehad, maar steeds verloren, en niet eenmaal behouden. Maar de zaak die ik tot nu toe uit mijn handen op Hem heb kunnen werpen, bezit ik nog steeds, geheel en ongeschonden. Omdat het waar is: *God is ons een toevlucht en sterkte*. Wie heeft op Hem gehoopt en is te schande geworden, zegt de wijze. En opnieuw: *Omdat Gij, Heere, niet hebt verlaten degenen, die U zoeken*.

Ik ben opnieuw leerling van de Decaloog geworden. Ik ben weer schooljongen, en leer hem van buiten, woord voor woord, en ik zie dat het waar is: *Zijns verstands is geen getal*. Meer en meer kom ik tot deze overtuiging: de Wet geeft de letter van het Evangelie en het Evangelie geeft de geest van de Wet. Christus heeft alles wat in Mozes is, maar Mozes heeft niet alles wat in Christus is. Ik heb de Wet een nieuwe naam gegeven: ten opzichte van de verkeerdheid van de mens is het een gebod, ten opzichte van Gods genade is het een lofprijzing. Het schijnt mij toe dat de Wet geen grenzen kent, en tegelijk de nauwste begrenzing is van alle dingen.

Van de brieven die aan je vrouw geschreven zijn, is er niet één zoekgeraakt, want we hebben al je brieven direct naar Wittenberg gestuurd, waar ze door een dorstig land verwacht worden. Ze schrijven ons zo vaak, dat ik me voor jullie begin te schamen, dat jullie in deze liefdedienst worden overtroffen door hen, die door jullie behoorden overtroffen te worden. De Elbe is weer buiten haar oevers getreden, hoewel er geen regen is gevallen, en het is erg warm, zo schrijft mijn meesteres.⁵⁶

Het heeft me verheugd dat de paus een teken is gegeven in het baren van een muilezeln, opdat hij iets zou hebben om God nog meer te verachten, en des te spoediger te vergaan⁵⁷. Over Ferdinand kan ik me niet genoeg verbazen, dat hij niet let op de Turken, ja zelfs de nood van de zijnen vergeet. Ik zou, wanneer zoveel van mijn mensen gesneuveld waren, binnen een uur sterven, temeer als mijn geweten me zou verwijten dat ik nalatig ben geweest. Maar ik heb nog nooit een goddeloze zien

⁵⁵ Melanchton

⁵⁶ Käthe

⁵⁷ Het gerucht ging dat te Rome, nadat de paus en de keizer te Bologna een verdrag hadden gesloten, een muilezeln, van nature onvruchtbaar, een jong met verschillende poten ter wereld had gebracht. Men beschouwde de verschillende poten als een teken van de verdeeldheid van de kerk, dat de ondergang van Rome inluidde.

vergaan, of hij was verhard en gerust, opdat de waarheid zou bevestigd worden: Als zij zeggen: *vrede en geen gevaar*. Zo zal het ook onze bisschoppen vergaan. Want, daar er geen hoop is dat zij kunnen veranderd worden, zie ik liever dat ze verstokt en onverdraaglijk worden, zoals ze verdienen. Laten wij het maar wagen met Christus. Hij leeft, en wij zullen leven, ook als we gestorven zijn, en Hij zal dan voor onze vrouwen en kinderen zorgen. Hij regeert, en wij zullen regeren, ja nu regeren wij reeds. Als ik wordt geroepen zal ik zonder aarzelen komen als Christus het wil, hoewel ik er ook over denk om onbevolen en ongeroepen te komen.

Gods genade zij met je, amen.

je Martinus Luther

20. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530

Psalm 110 betekende veel voor Luther, getuige het feit dat hij hem in 1539 voor de tweede maal uitlegde. Bij de behandeling van het eerste vers belijdt hij: 'Het is een geloofsstuk, om aan het woord vast te houden, waarin men hoort dat deze Christus (hoewel onzichtbaar) daarboven aan de rechterhand van God gezeten is, en daar blijven moet en zal, en over ons met macht regeert, voor de wereld evenwel heimelijk en verborgen. Want dit '*shev limini*' (zit aan Mijn rechterhand), omdat God Zelf het zegt, moet waar zijn en blijven. Geen schepsel zal het omstoten, noch tot een leugen maken, daarom zal Hij het ook zelf niet verloochenen, het moge schijnen, voelen en gaan zo het wil.' 'Luther, de Duitse Elia, gaf de beschermengel van zijn reformatie de naam '*shev limini*'" (J.G. Hamann).

Genade en vrede in Christus.

Ik heb deze dagen nogal wat brieven van jullie ontvangen, lieve Jonas, en vanaf de dagen van ons zwijgen hebben wij van onze kant al vijf, ja vijf maal geschreven, en dit is reeds de zesde maal. De brieven hebben mij goed gedaan. Het is voor mij duidelijk dat na de proloog nu het eerste bedrijf van de Rijksdag wordt opgevoerd. Daarop zullen de intrige en de ontknoping volgen; zij kunnen een droevige, maar wij een blijde ontknoping verwachten. Het is wel zeker dat de eenheid in de leer nooit zal hersteld worden, wie zou immers hopen dat Christus met Belial zal verzoend worden? Misschien zullen het huwelijk van de geestelijken en het Avondmaal onder de beide gestalten toegestaan worden. Maar ook hier geldt dit bijwoord: misschien, nee: heel misschien! Maar laat ik wensen, bijna hopen, dat deze onenigheid in de leer wordt opgelost, en er een politieke eenheid tot stand kan worden gebracht. Als we dit met de zegen van Christus bereiken, is er op deze Rijksdag al meer dan genoeg gedaan en tot stand gebracht.

Want ten eerste, wat het belangrijkste is: Christus is door deze openbare en heerlijke belijdenis geproclameerd, Hij is in het licht en voor hun gezicht beleden, zodat ze zich er niet op kunnen beroemen, dat wij voor hen zijn gevluht, voor hen hebben gevreesd, of ons geloof voor hen hebben geheimgehouden. Alleen benijd ik jullie dat voorrecht wel, omdat ik bij deze schone belijdenis niet kon tegenwoordig zijn. Mij trof hetzelfde lot dat een jaar geleden de hoogste legeraanvoerders voor Wenen trof, dat men van het verzet en de verdediging van de stad tegen de Turken niet kon zeggen dat het hun werk of overwinning was. Het is echter mijn vreugde en troost dat dit mijn Wenen ondertussen door anderen is verdedigd.

Ten tweede is het zeker, dat wij steeds de vrede hebben gezocht, en zoals de Psalm

zegt: haar hebben nagejaagd, haar hebben aangeboden, om haar hebben gebeden⁵⁸; maar zij hebben niet anders gezocht dan oorlog, moord en verderf, dat alles tot een allerzekerst getuigenis dat wij Gods kinderen zijn, want wij zijn vreedzaam.

Indien wij als derde punt zullen bereiken dat wij in het politieke in vrede zouden uiteengaan, hebben we de satan dit jaar duidelijk overwonnen. Maar ik bepaal dat allemaal niet, het zijn zomaar mijn gedachten over deze Rijksdag. Wat voor goeds kan ik immers van de tegenstanders verwachten? Wat kan ik van de keizer verwachten, hoe goed hij ook mag zijn, want ze stoken hem op. Christus leeft, en zit niet aan de rechterhand van de keizer (want dan waren we al lang vergaan), maar aan de rechterhand van God. Dat is waar, maar soms lijkt het een grote leugen te zijn. Ik verblijd me echter in die 'leugen', en ben vastbebesloten daarbij te sterven. Waarom zou ik er dan ook niet bij leven.

Geve God dat Philippus, als hij geen ander geloof heeft, dit tenminste met mijn geloof zou geloven. 'Aan een rechterhand' is wel een gering iets, maar dat 'aan Mijn rechterhand', wat duivel, waar houdt dat op? Dat voornaamwoord zal het doen; want het naamwoord Adonai, dat volgt op het 'heeft gesproken', zal het lieve 'shev' (zit) wel bewaren, totdat het 'de voetbank van Uw voeten' zal komen. Of is het soms niet waar? Liegt David? Dan is in deze maand alleen Augsburg begonnen te heersen en in de plaats van Gods rechterhand gekomen, zodat wij wel gedwongen zijn te geloven dat Christus daar door de sacramentariërs is neergeworpen, en David door de papisten is verbeterd.

Als dat is gebeurd: wij hier op Gruboc hebben er nog niet van gehoord. Schrijf het me daarom, lieve Jonas, dan zal ik een andere Christus zoeken, dan zal ik mij een andere David maken, die mij niet zo bedriegt en met waardeloze woorden voor de gek houdt. Maar weg met deze lasterlijke scherts, die in alle ernst niet lasterlijk is. Vaarwel in Christus, en geloof met ons, zoals je ook doet, dat Christus de Koning der koningen is, en de Heere der heren. Verliest Hij die titel te Augsburg, dan zal Hij hem ook in de hemel en op de aarde verloren hebben. Amen.

Uit Gruboc, 9 juli 1530.

je Martinus Luther

21. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530

Genade en vrede in Christus.

Ik heb verblijd je brief gelezen, mijn lieve Jonas, waarin je laat zien dat je vol goede moed bent, en aan de zaak niet twijfelt. Dat is duidelijk een geschenk van God, Die er door betuigt dat Hij nog steeds met jullie is. We leren het nu bij ervaring dat de rechtvaardige uit het geloof leeft, uit het geloof alleen. Want wat is ons anders overgebleven waardoor wij kunnen bestaan en leven, dan enkel en alleen dit geloof. Want al onze werken en woorden worden zo jammerlijk gedood en neergeslagen, dat wij niet alleen met die weldaden, waarmee wij de wereld hebben geholpen, geen enkele genade verdienen, maar ook alle kwaad voor alle goed ontvangen. Waar, als wij uit de werken zouden leven, waar zou dan ons leven zijn? Maar het geloof zullen ze niet zo neerslaan en onderdrukken; waar het Leven heerst zullen wij leven, en niet sterven, omdat het Woord dat wij geloven, leeft in eeuwigheid, en zegt: Ik leef, en gij zult leven⁵⁹, omdat 'het Leven in hetzelfde is, en het Leven is het Licht der mensen.'⁶⁰ Ik geloof vast dat de zaak, terwijl ik dit schrijf, tot een einde is gekomen, dat wil

⁵⁸ Psalm 34: 15.

⁵⁹ Johannes 14: 19.

⁶⁰ Johannes 1: 4.

zeggen: de keizer heeft jullie met alle gruwelen bedreigd, maar jullie hebben, ook in het heetst van de strijd, stand gehouden. Ach, was ik er toch bij geweest, hoewel ik in waarheid niet afwezig ben. Ja, de satan bezorgt me soms zo'n 'goede' morgen, dat ik nog liever de hele nacht zou willen waken. Welaan, God heeft ons met een grote zaak belast, hoewel Hij weet dat wij niets anders zijn dan aarden vaten. Hij helpe ons ook, opdat Zijn kracht in onze zwakheid worde volbracht. Hij, Die het heeft begonnen, zal het ook voleinden. Zo gaat men naar de sterren! Heil u, o knaap, vanwege uw dapperheid.⁶¹ Wie zou anders weten wat de duivel of de wereld is?

Ze hebben God verloochend, tegen het eerste gebod; ze hebben de naam van God gelasterd, tegen het tweede gebod; Zijn Woord bedorven, tegen het derde; het gezag van ouders en magistraten met de voeten getreden, tegen het vierde; ze doden en voeren oorlog, tegen het vijfde; wat zal ik over het zesde gebod zeggen? In het zevende zijn het dieven, in het achtste aanklagers. En wat doen en spreken ze niet op de allerschandelijkste wijze? Boven alles verdoemen ze ons als ketters ter helle, en eisen van ons het eigendomsrecht op van al deze bezittingen, namelijk, dat wij dat allemaal zouden aanbidden, rechtvaardigen en prijzen; en het onze, dat daar tegen is, zullen verdoemen. Zij zullen voor ons geen haarbreed wijken, maar wij moeten hen in alles toegeven. Zijn 't geen fijne jongens? Zij willen ons aan zulke dingen laten deelnemen, en ons overgieten met de gruwelijke moorden die zij hebben begaan, en zullen begaan, tegen ontelbaar veel zielen, lichamen en goederen, die verlost zijn door het bloed van Christus. Volgens mij heeft de duivel goed door dat zijn einde nadert, en uit een ongelofelijke woede voert hij voor ons zijn uiterste en volslagen dwaasheid in dit laatste drama ten tonele. Wie zou niet graag zijn leven geven, wie zou in deze zaak niet trots zijn, zich niet verheugen en vrolijk zijn over zo'n heerlijke, en in vele opzichten allerzuiverste vroomheid en onschuld. Laten we nog meer verwachten! *Zo gij gelooft, zegt Hij, zult gij de heerlijkheid Gods zien*⁶². En wij zien haar reeds voor een groot deel in zulk een gericht en oordeel van God.

Het is niet op z'n plaats dat wij, door een dwaze vroomheid gedreven, net als Saul, medelijden zouden hebben met de Amelekieten. Ze willen zelf, zonder dat God of mensen dat willen, zo onder gaan. Ze lachen om ons medelijden, ze verdoemen onze beden, vermaningen en vleierij; ze vervolgen ons met dood en hel. Ze willen de zegen niet: hij zij verre van hen; ze willen de vloek: hij kome over hen. *'Dat zij gedurig voor de Heere zijn.*⁶³ Als zij medelijden waard zijn: Christus veel meer, Die zij zo hevig vervolgen dat, als zij niet zelf zouden onder gaan, Christus onvermijdelijk zou onder gaan.

Maar ik wil liever dat Christus regeert dan zij, als er al één van beide moet gekozen worden, en ze niet allebei kunnen gered worden. Laat Farao onder gaan indien Israël niet anders kan worden verlost. Maar hier onderwijst het zwijn Minerva⁶⁴.

De Heere, voor Wie jullie zo zweten en zwoegen, moge jullie offer aanzien, zoals Hij Abels offer heeft aangezien. Laat jullie offerande vet zijn, opdat jullie Kaïn zwervend en dolend zouden zien. Amen.

Groet eerbiedig de heren Andreas Osiander, Johannes Brenz, en allen die te Augsburg voor hun getrouwe arbeid met verbanning en alle kwaad, zoveel het hen treft, worden vereerd, Urban Rhegius, Johann Frosch en Stephan Agricola⁶⁵. Zo zal de wereld doen,

⁶¹ Citaat uit Vergilius Aeneïs.

⁶² Johannes 11: 40.

⁶³ Psalm 109: 15.

⁶⁴ Romeinse godin van wetenschap, kunst en handel.

⁶⁵ Frosch en Agricola vluchtten naar Neurenberg toen de Augsburgse predikant Joh. Schneid op last van de keizer was gearresteerd, Rhegius was door de hertog van Lüneburg te Celle beroepen.

anders zou ze geen wereld zijn, en zou dat volk hun god niet trouw genoeg zijn.
 Uit de woestijn, de vierde dag na Jacobus 1530.
 je Martinus Luther

22. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530

Genade en vrede in Christus.

Beste Jonas, hier komt op mijn bevel mijn neef Cyriacus, die in dat theater⁶⁶ Hans van Jena wil opzoeken⁶⁷. Je zult de moeite wel willen nemen, zodat hij hem misschien kan vinden. Ik wilde de schuld niet op me laden dat de jongen, die zo dicht in de buurt was, naar huis zou gaan zonder die pracht en praal gezien te hebben. Misschien is er iets, wat waard zou zijn om het nageslacht te vertellen, want de Duitsers zijn immers nalatig in het optekenen van de geschiedenis.

Peter Weller heeft ons verteld hoe weinig jij hebt te doen. 'Hm,' zei ik, 'legt hij niet de Psalm uit 'Welzalig allen?''⁶⁸ 'Ik weet het niet,' zei hij.

Jonas, weet wat je doet. Ik vermaan je om je verstand te gebruiken als je kunt en tijd hebt, opdat je niet, wanneer de niersteen als wreker optreedt, noodgedwongen zou moeten ophouden. Ik heb heden ook tijd en rust in overvloed, maar de zwakheid van mijn hoofd laat niet toe dat ik ze gebruik; misschien heb ik het ook wel verdiend door een vroegere schuld. Tot nu toe heb ik jouw nalatigheid en achteloosheid verdragen, je ijver opmerkend in je vele schrijven, waarvoor ik je dankbaar ben. Maar ik eis ook de beloofde uitleg van de Psalm, opdat jij ook niet leeg van Augsburg naar huis zou terugkeren. Anders zal ik hem zelf wel uitleggen, maar dat zal niet zijn zonder schade voor jouw naam.

Ik ben bezig met Psalm 117, '*Looft de Heere, alle heidenen*', en zal mijn breedsprakigheid er op beproeven. Ik ben namelijk gedwongen mijn werk, het vertalen van de profeten, neer te leggen. Alleen Hosea heb ik klaar gekregen, in gestolen uren en korte heldere ogenblikken. Om dezelfde reden werd ik ook gedwongen met Ezechiël te stoppen.

Groet al de onzen in de Heere.

De listige streken van Bucer en de zijnen staan mij wel aan, zoals ik al eerder schreef⁶⁹. Dat zij te schande worden, die Gods Zoon zo smaden en lasteren.

Ik heb met blijdschap gehoord wat Philippus over Campanus heeft geschreven⁷⁰. Laat me ook weten wat jullie nog met Karlstadt beleven⁷¹.

De Heere zij met jullie. Amen.

Uit de woestijn, waar de Rijksdag van de spreuwen al lang is besloten, evenals grotendeels ook de oorlog die ze voerden, en dat zoveel sneller als jullie Rijksdag, die nog niet eens echt is begonnen, 3 augustus 1530.

je Martinus Luther

⁶⁶ Augsburg.

⁶⁷ Op het stadhuis van Jena bevond zich een ingenieus klokkenspel met bewegende figuren. 'Hans van Jena bekijken' was een uitdrukking voor nieuwsgierigheid en tijdverdrijf.

⁶⁸ Psalm 128; op 6 september schreef Jonas: 'De psalm 'Welzalig allen', zal ik met Gods hulp voltooien.'

⁶⁹ Op 21 juli had Luther in een brief aan Jonas de afwijzende houding van Melanchton ten opzichte van Zwingli en Bucer goedgekeurd. Hun visie op het Heilig Avondmaal maakte voor Luther een vereniging onmogelijk.

⁷⁰ Melanchton had aan Veit Dietrich geschreven dat Campanus, een vriend van Karlstadt, was gevangen genomen.

⁷¹ Eind mei was Karlstadt naar Zürich vertrokken, waar Zwingli hem een plaats als predikant bezorgde. Voor Luther het klaarste bewijs dat Zwingli en Karlstadt hetzelfde kwaad vertegenwoordigden.

23. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530

Na al de verontrustende berichten vraagt Luther aan Jonas hoe de stand van zaken is. Hij zei eens: 'Als ik toornig hen, ben ik het sterkst, dan wordt mijn bloed fris en mijn inzicht gescherpt.'

Genade en vrede.

Uit je laatste brief heb ik begrepen, lieve Jonas, dat jullie niet hebben toegegeven aan de eisen van de tegenstanders. Ik vernam het met blijdschap, en verwacht jullie iedere dag terug, vervloekt of gezegend. Maar zie, ondertussen bereiken mij donder en bliksem van verscheidene van de onzen, hoge en vooraanstaande mensen. Jullie zouden de zaak verraden hebben, en omwille van de vrede zouden jullie nog meer willen toegeven. Daarop heb ik geantwoord: ik weet, op grond van wat de onzen mij hebben geschreven, dat de voorstellen van de tegenstanders zijn verworpen, en de zaak weer bij de keizer is teruggebracht. Hier sta ik, dit geloof ik. Maar zij houden onophoudelijk en hardnekkig vol, ze roepen dat Luther ook door jullie is omgepraat, en jullie alles toegeeft; de zaak zou meer door jullie, dan door de tegenstanders worden bedreigd; het zou moeilijker zijn jullie onderling in toom te houden, dan met de vijand te onderhandelen. Hierdoor hebben ze mij tot deze uitspraak gedwongen: als het werkelijk zo is, dan heeft de duivel een prachtige tweedracht in ons kamp teweeg gebracht. Ik kan immers met de voorstellen, die jullie alleraardigst betitelen als 'gepast' en 'middelmatic'⁷², niet instemmen, al zou een engel uit de hemel mij er toe dwingen of bevelen. Want wat doen de tegenstanders anders, dan dat zij zelf ons geen haarbreed toegeven, maar wij zouden hun niet alleen de canon⁷³, de mis, één gestalte, het celibaat en de gebruikelijke rechtsmacht moeten toestaan, maar ook nog belijden dat zij in alles juist hebben geoordeeld, rechtmatig hebben gedood, en door ons ten onrechte zijn beschuldigd. Dat betekent: door ons eigen getuigenis zullen wij hen rechtvaardigen, en onszelf verdoemen, dat wil zeggen: niet eenvoudigweg maar herroepen, maar twee, driemaal onszelf vervloeken, en hen zegenen. Maar waarom zou ik er langer met je over praten? Alsof jij deze aller-schandelijkste schande en onbeschaamdheid van hen niet zou opmerken, die zo gruwelijk is, dat ze nimmermeer zal vergeten worden.

En waarom is het dan nog nodig zoveel voorwaarden te stellen, als wij dat willen? Laten we hen alleen de canon toegeven, laten we hen alleen de privaatmis toegeven, elk van deze beide zal genoeg zijn om onze gehele leer te verloochenen, en hun leer op te richten. Verder: als aan de bisschoppen de vroegere rechtsmacht zou gegeven worden, zo hebben wij hen in alles nog vollediger toegegeven. Nog even, en dan zijn degenen die vijanden van het Evangelie blijven, de predikers van het Evangelie! Maar ik schrijf dit, zoals ik al zei, alleen omdat de heftige en opgewonden brieven van de onzen daar op aandringen; het is slechts tot een getuigenis voor mijzelf, dat ik jullie geschreven heb. Want jullie weten dat ik reeds eerder heb aangegeven in hoeverre wij de bisschoppen rechtsmacht mogen toestaan, en ik heb jullie er al genoeg aan herinnerd dat je niet meer mag toegeven dan geoorloofd is. Ik heb de keurvorst zelf destijds al uitvoerig en in bijzonderheden geantwoord. Maar ik praat tegen een dove. Daarom: lieve Jonas, laat mij weten of er ondertussen nog meer is voorgevallen waar ik niet mee instem. Na jouw laatste brief zie ik niet in wat voor kwaad hetgeen tot op heden behandeld is, zou kunnen; de zaak is toch weer opnieuw bij de keizer

⁷² Deze termen schreef Luther ten onrechte de evangelische onderhandelaars toe.

⁷³ Het hoofdmoment van de mis, waarbij de transsubstantiatie zich voltrekt.

teruggebracht. Maar zie toe, dat jullie niet iets doen waardoor onder ons tweedracht zou ontstaan. De vrede mag in onze ogen zoveel waard zijn als het wil, maar de Bewerker van de vrede, en de Rechter van de oorlogen is meer dan de vrede, en meer te eren dan de vrede. Het is niet aan ons, toekomstige oorlogen te voorzien; wij behoren eenvoudig te geloven en te belijden. Ik schrijf dit niet omdat ik denk dat jullie iets toegegeven zouden hebben, maar de bijkans panische brieven waarmee onze vrienden mij geselen, nopen mij er toe zelfs voor het aller-zekerste te vrezen. Vanaf nu zal ik ook geen haarbreed meer voor de tegenstanders wijken, daar ik zie hoe deze aller-hoogmoedigste en verdorven lieden een spel met ons spelen en ons bespotten, opgeblazen en gerust door onze zwakheid. Ik weet precies hoe Eck is; het is hem niet aangeleerd, maar aangeboren, om diegene met wie hij debatteert af te leiden van de hoofdzaak en het onderwerp, totdat hij hem in een of andere valstrik die tegen zijn eigen zaak is, heeft gelokt.

Maar genoeg daarover. Ik barst bijna van nijd en verontwaardiging. Ik bid je, breek die onderhandelingen af, bemoei je er niet meer mee, kom terug! Ze hebben de Confessie, ze hebben het Evangelie. Als ze het willen, laten ze het toe; willen ze het niet, laat ze naar hun eigen plaats gaan⁷⁴. Komt er oorlog van, dan komt het er maar van; wij hebben genoeg gebeden en gedaan. De Heere heeft hen ten slachtoffer bereid, opdat Hij hen zou vergelden naar hun werken. Maar ons, Zijn volk, zal Hij bevrijden, ook uit de vurige oven van Babel.

Vergeef me Jonas, dat ik hetgeen mijn hart bezwaart, in jouw schoot heb uitgestort. Maar wat ik jou schrijf, schrijf ik allen. De Heere Jezus brenge jullie behouden en wel thuis; dat Hij na dit alles jullie ook weer verblijde. Amen.

Uit de woestijn, 20 september 1530.

je Martinus Luther

24. BRIEF VAN LUTHER AAN JUSTUS JONAS, na de dood van Luthers dochtertje MAGDALENA

Toelichting

Was Luther in de vorige brief verheugd over de voorspoedige geboorte van een zoon, in het schrijven, de 23e september 1542 verzonden aan de stadsproost Justus Jonas, stort een bedroefd vader zijn hart uit voor zijn vriend. Magdalena, zijn derde kind, welks portret, door Cranach getekend, hij op de Coburg tot troost in de eenzaamheid aan de wand had gehangen, het aanvallig meisje, zijn en Käthe's lieveling, was drie dagen tevoren aan een zware ziekte overleden. Urenlang had hij met haar hand in de zijne aan haar bed gezeten; hij had op verlangen van Magdalena haar broer Hans, die in Torgau op kostschool was, naar huis ontboden; maar alle zorg en liefde waren tevergeefs geweest.

Zie voor de bijkomende omstandigheden: *Catharina von Bora; het leven van Luthers vrouw en zijn gezin*. Digitaal document op www.theologienet.nl

De woorden, waarin Luther aan zijn vriend kennis geeft van de zware slag, die hun gezin heeft getroffen, behoren tot de schoonste, die de hervormer heeft nagelaten.

... Ik geloof, u zult al vernomen hebben dat mijn lief dochtertje Magdalena wedergeboren is tot het eeuwige rijk van Christus. En alhoewel mijn vrouw en ik

⁷⁴ Handelingen 1: 25.

slechts mogen danken en blijde te zijn voor zulk een zalig einde en sterven, waardoor zij ontrukkt is geworden aan de macht van het vlees, van de wereld, van de Turken en van de duivel, is toch de macht van het ouderhart zó sterk dat we hiertoe niet in staat zijn zonder snikken en zuchten, zonder de allergrootste smart. Want diep in ons gemoed gegrift is iedere trek, ieder woord, iedere beweging van ons kind, zowel bij haar leven als sterven; van dit volgzame en onderdanige meisje. Zó dat zelfs de dood van Christus, waarmede toch geen andere dood vergeleken kan worden, de rouw niet geheel verdrijven kan, gelijk het wel moest.

Daarom, dankt u God in onze plaats. Heeft Hij geen grote genade aan ons bewezen, die ons vlees zo verheerlijkt heeft?

U weet, ze had zulk een mild, zacht en goedaardig karakter. Geloofd zij de Heere Jezus Christus, die haar opgeroepen, uitverkoren en verheerlijkt heeft. O, mocht mij en ons allen zulk een dood, zulk een leven ten deel vallen. Dit bid ik van God, de Vader aller troost en barmhartigheid. In Hem, leef wel, u en de uwen.

Zaterdag na Mattheüs. 1542.

MAARTEN LUTHER.

25. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530

Johannes Brenz, predikant van Schwäbisch-Halle en reformator van Württemberg, was een scherpzinnig theoloog. Hij nam in het gevolg van de markgraaf van Georg van Brandenburg deel aan de Rijksdag te Augsburg. Melanchthon zei, dat hij op de Rijksdag liever alleen Brenz bij zich had, dan welke andere theoloog ook, want bij hem gingen verstand en standvastigheid, raad en daad samen. Zie voor meer details: *De dominee en zijn kip; uit het leven van Johann Brentz*. Digitaal beschikbaar op deze site onder rubriek *Jeugd- en bekeringsgeschiedenissen*.

Terwijl men vol spanning wachtte op het antwoord op de Augsburgse Confessie, schreef Brenz op 10 juli aan **Friedrich Myconius**, de superintendent van Gotha: 'De afloop van deze zaak weet tot nu toe niemand, dan alleen de Heere, onze God. Ik weet dat u Hem vurig aanroept voor de ganse kerk van Christus, opdat Hij met Zijn genade nabij zij, en Zijn kerk vrede zal schenken. Het lijdt geen twijfel dat Hij het zal doen, door de gebeden van u en anderen aangespoord, en Hij zal vrede schenken, als het niet is in het geluk van deze wereld, dan toch zeker onder het kruis en in de verdrukking.'

Genade en vrede in Christus.

Beste Brenz, uit jouw brief en uit die van Philippus⁷⁵, en de anderen, maak ik op dat jij in die vergadering der goden⁷⁶ eveneens door zorgen wordt geplaagd. Maar dat komt vooral door het voorbeeld van Philippus. Hij is bezorgd om de openbare vrede en het nageslacht. Dat is wel een vrome ijver, maar niet met verstand⁷⁷. Alsof onze voorvaderen werkelijk door hun zorg en bekommernis tot stand hebben gebracht dat wij nu zijn wat we zijn, en niet veeleer door de voorzienigheid van God, Die ook na ons God en Schepper zal zijn, zoals Hij het in het verleden was, en heden bij ons is. Want Hij zal niet met ons sterven, of ophouden God te zijn, Die ook de gedachten bestuurt. Toen de Filistijnen de ark in handen hadden gekregen, scheen voor de priester Eli dat Israël totaal ten onder zou gaan. Daarom ging hij juist zelf onder, maar het land begon steeds welvarender te worden. Toen Saul was gedood, wat kon men niet anders denken dan dat het uit was met Israël. Toen de papisten Johannes Hus te Konstanz verbrand hadden, was er niets zekerder dan dat de paus God zou worden, terwijl hij juist voordien nog nooit zo veracht is geworden als vanaf die dag.

Dit schrijf ik jou en de anderen, opdat Philippus door het woord van jou of iemand anders zou ophouden de bestuurder van de wereld te willen zijn, wat betekent: zichzelf te kruisigen. Ik zal, wanneer ik ben gestorven, of door de papisten zal omgebracht zijn, onze nakomelingen zeker dapper verdedigen, en zal me aan deze gruwelijke beesten vreselijk, meer dan ik zou willen, wreken. Want ik weet dat er Één zal zijn, Die tot hen zal zeggen: *Waar is Abel, uw broeder?*⁷⁸ Hij zal hen zwerfend en dolend maken.

En wat verder nog? De keizer mag zich inbeelden dat hij de heerschappij over deze wereld met God heeft gedeeld. Laten we dan, als er geen toekomstige Godsregering is, het eerste gebod en het hele Evangelie maar schrappen. Want waarom zou het nodig zijn een God te hebben voor het tijdelijk leven, dat toch het beste is voor hen, die geen God hebben? Maar als er een God is, zo zullen wij niet alleen hier leven, maar ook daar, waar Hij ook leeft. Als dat waar is, wat stelt dan het tomeloos woeden van die goden dan nog voor, ze zijn niet stervende, maar reeds morsdood. Hij, Die mij heeft

⁷⁵ Melanchthon

⁷⁶ Psalm 82: 1.

⁷⁷ Romeinen 10: 2.

⁷⁸ Genesis 4: 9.

geschapen, zal de vader zijn van mijn zoon, de man van Mijn vrouw, de burgemeester van de stad, de prediker van de gemeente; en dat veel beter dan dat ik het ben. Ja, Hij zal het allemaal veel beter doen wanneer ik ben gestorven, dan wanneer ik leef, want met mijn leven sta ik Hem alleen maar in de weg. Want er staat geschreven: *Zijn zaad zal geweldig zijn op aarde*⁷⁹. En voorwaar, het eerste gebod heeft ook ons nageslacht in Gods hoede gesteld, zeggende: *En doe barmhartigheid aan duizenden dergenen, die Mij liefhebben, en Mijn geboden onderhouden*⁸⁰. Deze woorden geloof ik; hoe zwak mijn geloof ook is: ik geloof tòch.

Maar wat praat ik tegen jou, die door de gave van God in alles mijn meerdere bent. Ik heb alleen maar op allerlei manieren willen proberen of Philippus, die denkt dat ik maar een mens ben en mijn woorden dus mensenwoorden zijn, en zich er daarom weinig van aantrekt, door jullie, die hij voor Godsmannen houdt, zou kunnen bewogen worden. Want ik geloof niet dat hij zo zeer verdorven is dat, als God door een engel van de hemel hem zou bevelen goedsmoeds te zijn, hij dat bevel zou verachten. Hoeveel te minder behoort hij dan ons allen te verachten. En ook al zijn wij slechts waard veracht te worden, zo mogen de Psalmen, de apostelen, ja Christus Zelf niet veracht worden, die met een overvloed van teksten troosten, onderwijzen, overreden: Zijt getroost, vreest niet, hoopt, houdt u mannelijk, wees sterk. Als wij dit niet geloven, zo zullen wij ook niet geloven al zouden alle engelen komen. Dit heb ik jou met veel woorden willen schrijven, mijn waarde Brenz, vaarwel in Christus, en bid voor mij.

Ik ben nogal woordenrijk geweest, zo noem ik het zelf, in Psalm 118, en heb hem *'Het heerlijke Confitemini'*⁸¹ genoemd. Hij gaat te Wittenberg reeds ter perse. Ik had voor die paar woorden vijftien vellen papier nodig. Verder heb ik tegen de papisten een paar leugens over het vagevuur aangepakt, alsof ik daarmee een nieuwe strijd zou beginnen. Gods genade zij met jullie, de laatste juni.
je Martin Luther

26. VAN JOHANN BRENZ AAN LUTHER 8 JULI 1530

Heil in Christus!

Ik heb uw brief ontvangen, mijn altijd hooggeachte en beminde man in Christus. Het is niet te zeggen, met welk een vreugde ik hem ontvangen heb, en er in mijn hart door ben gesterkt geworden. Ik kan u nooit genoeg naar waarde danken of vergelden voor zulke grote weldaden, welke u ons door Christus bewijst. Als ik iemand op aarde iets schuldig ben, dan ben ik het wel aan u. Ga daarom voort, mijn geliefde vader, om de bedroefden zo te vertroosten, en de treurige harten op te richten.

Er is geen reden dat uw hart om Philippus bezorgd is. Hij wordt bestreden, is beangst en bezorgd, dat weet ik. Maar deze bekommernissen en zorgen lopen daar op uit, dat ze hem tot het gebed drijven. Want hoe kun je bidden, als de zaak je geweten niet raakt? Hoe kun je toch je geloof door de beloften versterken, als het geloof niet door beproevingen wordt aangevochten? Heb daarom wat Philippus aangaat goede moed in de Heere. Hij heeft de raadgever, de Heilige Geest bij zich, Die de raadgeving van mij, ellendig mens, niet nodig heeft.

Hoe het met de zaak van het geloof er voor staat is u, naar ik vermoed, door de anderen geschreven. Onze belijdenis is door de keizer gehoord. Iedere dag verwachten

⁷⁹ Psalm 112: 2.

⁸⁰ Exodus 20: 6.

⁸¹ Latijns Hallelujah-lied nav Psalm 118, gezongen in de Paaswake

we de belijdenis, of liever gezegd, het aanvalsgeschrift van de tegenstanders. Wat daarna geschieden zal, weet God.

Ga gij voort, zoals u doet, deze zo grote zaak met uw gebeden te steunen. Vaarwel in de Heere.

Uit Augsburg, op St. Kilian, 1530.

uw Joh. Brenz

27. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530

Aan de eerwaarde heer Friedrich, abt van St. Egidius te Neurenberg, mijn welgezinde heer en beschermer⁸².

Genade en vrede in Christus, onze Heere en Heiland. Eerwaarde, geliefde heer en beschermer.

Ik wil graag dankbaarheid betonen voor uw liefde en gunst aan mij bewezen. Nu ben ik naar de maatstaf van de wereld een arme bedelaar, en al zou ik ook veel hebben, dan nog zou ik u er niet naar waarde mee kunnen vereren. Daarom heb ik mij tot mijn rijkdom, die ik als mijn schat beschouw, gewend, en mijn geliefde Psalm voor me genomen, *het heerlijke Confitemini*. Mijn overdenkingen daarover heb ik op papier gezet, omdat ik hier in de woestijn zo stil moet zitten, en af en toe toch, om mijn hoofd wat te ontzien bij het grotere werk (de volledige vertaling van de profeten in het Duits, die ik binnenkort hoop klaar te krijgen), het werk moet staken en laten rusten. Deze gedachten heb ik u willen meedelen en schenken. Iets beters heb ik niet. Hoewel sommigen het langdradig, en misschien wel waardeloos geleuter vinden, zo weet ik toch dat er niets verkeerd of onchristelijks in is. Het is mijn Psalm, die ik liefheb.

Hoewel alle Psalmen, en de gehele Heilige Schrift, mij lief zijn, omdat ze mijn enige troost en leven zijn, ben ik toch vooral aan deze Psalm gehecht. Hij moet mijn Psalm heten en zijn, want hij is voor mij vaak erg nuttig geweest, en menigmaal heeft hij mij geholpen uit grote noden, waarin geen keizer, koningen, wijzen, verstandigen of heiligen mij hadden kunnen helpen. Hij is mij liever dan eer, goed en macht van paus, Turk, keizer en wereld; ik zou deze Psalm daar zeker niet voor willen ruilen.

Als nu iemand mij verwonderd zou aanzien, dat ik deze Psalm de mijne noem, terwijl hij toch voor iedereen is, die moet weten dat de Psalm niemand wordt ontnomen als hij de mijne is. Christus is ook van mij, evenwel blijft Hij voor alle heiligen Dezelfde Christus. Ik zal de Psalm niet voor mijzelf houden, maar hem blij met anderen delen. God geve dat de gehele wereld, net als ik, deze Psalm de hare zou noemen. Dat zou de liefelijkste ruzie ter wereld worden, waarmee bijna geen enkele eensgezindheid of liefde vergeleken zal kunnen worden. Helaas zijn er maar weinig van zulke mensen, ook onder hen van wie men het eerder mag verwachten dan van anderen, die tot de Heilige Schrift, of tot een Psalm in hun hele leven ook maar één keer van harte zeggen: *U bent mijn geliefde boek, u moet mijn Psalmke zijn*. En het is zeker één van de grootste plagen op aarde, dat de Heilige Schrift zo veracht is, ook bij degenen die er vanwege hun ambt mee omgaan. Op alle andere zaken, kunsten en boeken zwoegt en zweet men dag en nacht, en weet van geen ophouden. Alleen de Heilige Schrift laat men liggen, alsof men haar niet nodig zou hebben. En wie haar zoveel eer aandoet dat ze haar eens lezen, die denken al gauw dat ze alles weten. Er is geen kunst of boek op

⁸² Friedrich Pistorius was vanaf 1520 abt geweest van het Benedictijnerklooster te Neurenberg. In 1525 droeg hij met zijn medebroeders het klooster aan de stadsraad over. Pistorius bleef tot zijn dood in het klooster wonen en behield zijn abtstitel. Begin mei had hij met enige vrienden Luther op de Coburg bezocht.

aarde gekomen waarin men zo gauw ongeleerd is, als de Heilige Schrift. Het zijn geen *lezenswoorden*, zoals zij denken, maar enkel *levenswoorden*; niet geschreven om er over te filosoferen en verheven te fantaseren, maar om er uit te leven en naar te doen. Maar ons klagen helpt niet, ze luisteren er toch niet naar.

Christus onze Heere helpe ons door Zijn Geest, dat wij Zijn heilig Woord oprecht liefhebben en eren. Amen. Ik beveel mij hierbij in uw gebeden aan.

Uit de woestijn, de eerste juli 1530.

Martinus Luther

HET HEERLIJKE CONFITEMINI

Luther putte in deze dagen moed uit troostrijke verzen uit de Psalmen die hij met krijt aan de wand van zijn kamer had geschreven: De arme en de zwakke zullen Uw naam loven, want anderen hebben U niet nodig⁸³. De weg der goddelozen vergaat. Maar het duurt lang. Heb geduld⁸⁴. Bij Psalm 118: 17, het Schriftwoord dat hem zo bijzonder na aan het hart lag, schreef hij zelfs de noten erbij. *Non moriar, sed vivam et narrabo operam Domini: Ik zal niet sterven, maar leven; en ik zal de werken des Heeren vertellen.* Lange tijd is het op de Coburg nog te zien geweest.

Op Psalm 118, de Psalm die hem lief was, schreef Luther een aller-heerlijkste parafraze, 'Das Schöne Confitemini'. In de Vulgaat begint de Psalm met het woord 'confitemini', dat vertaald kan worden met 'looft', maar ook met 'belijdt'. Het is Luthers eigen Augsburgse Confessie geworden, een belijdenis en tegelijk een lofzang. Ver van Augsburg, vrij van politiek gemanoeuvereer, zong Luther onbekommerd zijn hart uit, overrompelend vrijmoedig en blijmoedig. Het hart was vol, daarom vloeide de mond over. Hij bekende dat hij 'die Feder hat laufen lassen', het werd een woordenrijke verklaring. Zijn confessie bestaat slechts uit één artikel: *de rechtvaardige zal alleen uit het geloof leven.* Vanuit dat perspectief wordt de gehele Psalm behandeld.

'Onze tegenwoordige vrede en toestand hangt aan een zijden draad, ja zweeft angstig in de lucht; maar het ligt alleen in Gods handen, Die het alles vasthoudt boven en tegen ons willen en denken, en tegen het razen en tieren van alle duivels in.'

Het woeden van de satan, het razen van de vijand, het ijdel vertrouwen op mensen: het leert het aangevochten geloof om enkel en alleen te steunen op God.

'Daarom lere hier wie leren kan, en worden ieder een valk gelijk, die in zulk een nood zich in de hoogte verheft. Voor alles mag hij zeker weten, zonder er ook maar aan te twifelen, dat God hem niet in zulk een nood brengt om hem te verderven, zoals we hierna zullen horen in het 18e vers, maar om hem daarmee uit te drijven tot het gebed, tot het aanroepen van God en tot de strijd, om zijn geloof te oefenen en God te leren zien met andere ogen dan hij tot nu toe gedaan heeft en ook om zich er aan te gewennen, met duivel en zonde te strijden en met Gods hulp te overwinnen. Anders zouden we nooit leren wat geloof, Woord, Geest, genade, zonde, dood en duivel zijn, als het altijd vrede was en zonder aanvechting toeging, want dan zouden we ook God zelf nooit leren kennen. Kortom, we zouden dan nooit ware christenen worden en het ook niet kunnen blijven. Nood en angst dwingen ons daartoe, en bewaren ons op een uitnemende wijze in het christelijk geloof. (...)

'Ik dank U, dat U mij verootmoedigt en dat U mijn heil bent.' Dit vers bevat twee offeranden. De eerste is onze verootmoediging, 'als God Zijn Woord krachtig doet zijn

⁸³ Psalm 74: 21.

⁸⁴ Psalm 1: 6.

en het geweten verschrikt en met allerlei droefenis plaagt, opdat we murw en gaar zouden worden naar de oude, zondige Adam, totdat onze trots, onze troost en vertrouwen op eigen doen en weten volkomen dood is, hetgeen eerst aan het einde van het leven voltooid zal zijn.' De tweede offerande bestaat hierin, 'dat wij vrolijk voor Hem en in Hem zijn, als God ons tegenover die verootmoediging ook weer troost en helpt, opdat de geest en de nieuwe mens in dezelfde mate toeneemt als het vlees en de oude mens afneemt. God geeft ons dan hoe langer hoe groter en rijker gaven en helpt ons steeds weer overwinnen en de overhand behouden. (...) Dit is dus een vrolijk vers en het zingt er lustig op los: Bent U niet een wonderbaar, liefderijk God, Die ons zo wonderbaar en zo vriendelijk regeert? U verhoogt ons, als U ons vernedert; U maakt ons rechtvaardig, als U ons tot zondaren maakt; U voert ons ten Hemel, als U ons ter helle nederstoot; U geeft ons de overwinning, als U ons het onderspit laat delven; U maakt ons levend, als U ons laat doden; U troost ons, als U ons doet treuren; U maakt ons vrolijk, als U ons laat schreien; U doet ons zingen, als U ons laat wenen; Uj maakt ons sterk, als we lijden; U maakt ons wijs, als U ons tot dwazen maakt; U maakt ons rijk, als U ons armoe zendt; U maakt ons tot heren, als U ons dienstbaar maakt. En zo zijn er nog talloze andere wonderen, die alle in dit vers zijn samengevat en die door de christenheid bij menigte geroemd worden met deze korte woorden: 'Ik dank U, dat U mij verootmoedigt, maar mij ook weer helpt.'

Maar als het tot een treffen komt, als ik met duivel, zonde, dood, nood en wereld moet worstelen, en er geen andere hulp, raad en troost te vinden is behalve de enige Hoeksteen, dan ontdek ik wel, wat ik kan en welk een kunst het is, in Christus te geloven. Dan zie ik heel goed, wat David bedoelt met dit woord: 'Het is een wonder in onze ogen.' Ja, dan lijkt het ons waarlijk wonderlijk en bijna ergerlijk en onmogelijk. Maar mijn papisten zingen zo: 'Het is een kleinigheid en iets heel gemakkelijks in onze ogen.' Wat geloof? geloof? zeggen ze, denk je soms dat we heidenen of Joden zijn? Nauwelijks heeft iemand dit vers maar even aangehaald of ze hebben het in hetzelfde ogenblik al helemaal uit-geloofd. Ja helaas: zo volkomen uit-geloofd, dat ze er voor ons, noch voor iemand anders ook maar iets van hebben overgelaten. Welaan, de gehele Schrift zegt, dat God wonderbaar is in al Zijn werken en ze noemt Hem een wonderdoener. Maar de wereld gelooft het niet, totdat ze het ervaart. Ieder fantaseert maar wat in zijn hart over God, naar het hem goeddunkt en stelt zich voor, dat God zus en zo zal handelen; men schrijft Hem voor hoe Hij moet spreken en handelen, waaraan Hij Zich heeft te houden.'

Christus, de Hoeksteen, is voor deze bouwlieden een aanstoot en een ergernis. 'Zo vergaat het Hem nog steeds. Want de Steen is verworpen, heet verworpen en blijft verworpen. Niet anders is het lot van hen die hun zaligheid op die Steenrots hebben veilig gesteld.' Tijdens het schrijven zal Luther wel steeds de situatie te Augsburg in gedachten hebben gehad. In zijn verklaring stijgt hij echter uit boven de gebeurtenissen van zijn dagen. In deze Psalm gaat het om de hoogste weldaad die God aan de wereld heeft bewezen, namelijk Christus en Zijn rijk van genade. In het licht van Zijn heerschappij is al het samenspannen van de Boze slechts 'een tijdelijk, donker wolkje'. Uit die geloofsrealiteit putte Luther moed en kracht, waarin hij zijn wankelende vrienden te Augsburg liet delen.

'Laat ze hun gang maar gaan, U blijft toch mijn God, ik zal toch in U geloven en ik weet zeker, dat U mijn God bent. Daarom: vaarwel wet, tempel, altaar en heel de Jeruzalemse eredienst; vaarwel, vriend en vijand; vaarwel alle wijsheid, heiligheid, grootheid, goed, eer en alles wat geen bestand kan hebben en zal hebben! U alleen wil ik hebben, U bent mij meer dan al die dingen, ja, meer dan genoeg.'

28. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530⁸⁵

Genade en vrede in Christus.

Mijn lieve Hieronymus, wees er van overtuigd, dat jouw aanvechting van de duivel is, en dat je daarom zo wordt geplaagd, omdat je in Christus gelooft. Je ziet immers hoe hij de bitterste vijanden, bijvoorbeeld Eck, Zwingli en anderen, gerust en vrolijk laat zijn. Wij moeten de duivel tot onze vijand en tegenstander hebben, wij allen, die christenen zijn, zoals Petrus zegt: Uw tegenstander, de duivel, gaat rond, enz.⁸⁶ lieve Hieronymus, je moet je verblijden over deze aanvechting van de duivel, omdat het een zeker teken is dat je een genadig en barmhartig God hebt. Je zult zeggen dat deze aanvechting zwaarder is dan dat je kunt dragen, je vreest dat ze jou zo breekt en neerdrukt, dat je in vertwijfeling en lastering zou vallen. Ik ken deze list van de duivel; als hij iemand niet bij de eerste aanval van aanvechting kan verpletteren, probeert hij hem door hardnekkige vasthoudendheid af te matten en te verzwakken, opdat hij zou bezwijken en zou moeten bekennen dat hij overwonnen is.

Daarom, zo vaak deze aanvechting je treft, wacht je ervoor om met de duivel te gaan disputeren, of toe te geven aan deze gedachten, die jou doden. Want dat is niets anders dan voor de duivel te wijken en te zwichten. Stel alles in het werk om deze gedachten, die de duivel je inwerpt, hartgrondig te verachten. Verachting is in dit soort aanvechtingen en bestrijdingen de beste en de gemakkelijkste manier om de duivel te overwinnen. Lach om die tegenstander, en zoek iemand waar je vertrouwelijk mee kunt praten. De eenzaamheid moet je in elk geval ontvluchten; want vooral dan zoekt de duivel je te vangen en te belagen, als je alleen bent. De duivel wordt hier overwonnen door spot en verachting, niet door verzet en disputeren. Wees vrolijk en vermaak je met mijn vrouw en de anderen, lieve Hieronymus, opdat je deze duivelse gedachten zou kwijtraken, en goedsmoeds zou zijn. Deze aanvechting heb je meer nodig dan eten en drinken.

Ik wil je vertellen wat ik vroeger, ik was toen ongeveer net zo oud als jij, eens heb beleefd. Toen ik nog maar kort in het klooster was, gebeurde het dat ik steeds werd aangevallen door zwaarmoedigheid en droefgeestigheid, en ik kon die zwaarmoedigheid maar niet van me afschudden. Ik zocht daarom raad, en biechtte het doctor Staupitz, met genoegen denk ik aan die man terug. Ik vertelde hem openhartig welke gruwelijke en verschrikkelijk gedachten ik had. Toen zei hij: 'Je weet niet Martinus, hoe nuttig en nodig deze aanvechtingen voor jou zijn, want God oefent jou niet zonder reden; je zult zien dat Hij je zal gebruiken als een dienaar, om grote dingen te doen.' En zo is het gebeurd. Want ik ben (dat mag ik van mezelf toch met recht zeggen) een groot doctor geworden, wat ik toen echter, toen ik die aanvechtingen moest verduren, nooit zou hebben geloofd.

Zo zal het ongetwijfeld ook met jou gaan, je zult een groot man worden. Let er alleen op dat je ondertussen goedsmoeds en dapper bent, en wees er voor jezelf van overtuigd dat zulke uitspraken, welke vooral geleerde en grote mannen zich laten ontvallen, wat voorspellen en betekenen. Want ik herinner me dat een man, die ik troostte over zijn zoon die gestorven was, eens tegen mij zei: 'Je zult zien, Martinus, dat je een groot man zult worden.' Deze opmerking heb ik me dikwijls herinnerd, want, zoals ik zei, zulke woorden hebben een betekenis en voorspellen wat. Wees daarom goedsmoeds en sterk, en werp deze aller-gruwelijkste gedachten ver van je,

⁸⁵ Petrus en Hieronymus Weller waren onderwijzers van de kleine Hans Luther

⁸⁶ 1 Petrus 5: 8.

En zo vaak de duivel je met deze gedachten heeft geplaagd, moet je onmiddellijk het gezelschap van mensen zoeken, drink wat meer, scherts, ga eens bij iemand wat praten of zoek een andere ontspanning. Je moet af en toe flink drinken, spelen, praten, en zelfs een kleine zonde doen, uit haat tegen en verachting van de duivel, opdat we hem geen kans geven om van de kleinste dingen een gewetenszaak te maken, anders worden we overwonnen, wanneer we al te bang zijn dat we ergens in zouden zondigen. Daarom, als de duivel eens zegt: drink niet, zo geef hem ten antwoord: daarom vooral zal ik flink drinken, omdat jij het verbiedt, ja juist omdat jij het verbiedt, zal ik flink drinken. Zo moet je altijd het tegenovergestelde doen van hetgeen de satan verbiedt.

Wat zou anders de reden zijn, denk je, dat ik de wijn onvermengd drink, onbekommerd praat en vaak lekker eet, alleen dan om de duivel te plagen en te bespotten, hem, die er op uit was om mij te plagen en te bespotten? O, kon ik maar een bepaalde zonde aanwijzen, om de duivel te misleiden, opdat hij zou gaan begrijpen dat ik geen zonde ken, en me geen zonde bewust ben. De hele Decaloog moeten wij buiten ons gezicht en denken brengen, wij, zeg ik, die zo door de duivel worden aangevallen en bestreden. Als de duivel ons dan onze zonden voorhoudt, en ons de dood en de hel schuldig verklaart, moeten wij dit zeggen: 'Ik beken dat ik weliswaar de dood en de hel schuldig ben, maar wat dan nog? Zul jij dan tot in eeuwigheid verdoemen? Geenszins, want ik ken iemand die voor mij heeft geleden en voldaan, hij heet Jezus Christus, Gods Zoon. Waar Hij woont, zal ik ook wonen.'

je Martinus Luther

29. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530

Genade en vrede in Christus.

Beste Hieronymus, hoewel ik ben vergeten wat ik je in de vorige brieven schreef over die geest van treurigheid, en ik je misschien nu wel weer hetzelfde zal schrijven, zodat ik steeds maar weer dezelfde snaar bespeel, zo wil ik toch hetzelfde opnieuw herhalen. Wij moeten immers allemaal dezelfde aanvechtingen verduren, en ik lijd ongetwijfeld net zo omwille van jou, als jij op jouw beurt omwille van mij lijdt. Zoals het toch één en dezelfde tegenstander is, die de ene broeder van Christus omwille van de ander haat en vervolgt; zo zijn wij ook één en hetzelfde lichaam, waar de één lijdt omwille van de ander, en dat alleen maar omdat wij Christus eren. Het zij zo, opdat op deze wijze de één zou gedwongen worden de last van de ander te dragen. Let er daarom op dat je deze influisteringen van de duivel veracht. Je hebt deze geest nog niet voldoende leren kennen, die vijand van de geestelijke blijdschap.

Wees er bovendien van verzekerd, dat je dit niet alleen draagt, en ook niet alleen lijdt. Wij allen dragen met je mee, en in jou lijden wij allen. God, Die heeft geboden: Gij zult niet doodslaan, betuigt in dit gebod nadrukkelijk dat Hij deze treurige en dodelijke gedachten zeker niet wil, maar Hij wil opgewekte, en vrolijke gedachten, zoals ook de Psalm verklaart, die zegt: *Een leven in Zijn goedgunstigheid*⁸⁷. En Ezechiël: *Ik wil niet de dood van de goddeloze, maar veeleer dat hij zich bekere en leve*⁸⁸. Omdat het daarom zeker is dat zulk soort droefheid God niet behaagt, zo hebben wij een gewisse troost dat, wanneer we dan niet zonder die duivel kunnen, we geduldig verdragen, gesterkt door deze kracht van God. Ik weet dat het niet in ons vermogen staat deze boze gedachten te verdrijven wanneer wij maar willen. Maar ik weet ook dat ze ons niet zullen overwinnen, omdat Hij zegt: *Hij zal in eeuwigheid niet*

⁸⁷ Psalm 30: 6.

⁸⁸ Ezechiël 33: 11.

*toelaten dat de rechtvaardige wankel*⁸⁹. Leerden we toch slechts onze zorgen op Hem te werpen. Maar de Heere Jezus zal met je zijn, de sterke Strijder en onoverwinnelijke Triomfator. Amen.

Uit de woestijn, 15 augustus 1530.

Ik beveel je jouw leerling, mijn zoon, aan. Hoe zal ik je ooit kunnen danken!

Martinus Luther

30. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530

Toelichting

Luther heeft gedurende zijn verblijf op de Coburg erg met zijn gezondheid getobd. Daarbij kwamen ook nog de zorgen rondom de Rijksdag. Hij dacht niet lang meer te leven, en begeerde het ook niet. Hij was de wereld en zichzelf moe. Een brief aan Jonas besluit hij met de verzuchting: 'Ik heb genoeg geleefd en gedaan. Mocht mijn uurtje komen, wanneer het Hem goeddunkt; ik verlang er naar Hem te zien, Die Zijn leven en bloed voor de zondaar Luther gegeven heeft.' Dit stervensverlangen vond hij verwoord in Psalm 4: Ik zal in vrede nederliggen en slapen.

Aan Ludwig Senfl⁹⁰, een musicus die hij hoogschatte (in 1510 ontmoette hij hem te Innsbruck, toen hij op reis was naar Rome), richtte hij een verzoek om hem een meerstemmige zetting van deze Psalm toe te sturen.

De brief is een huldeblijk aan vrouwe Musica; hier is de muzikliefhebber Luther aan het woord. In een voorrede op de 'Symphonia iucundae' van Georg Rhau schreef hij:

'Hier kunt u nu wel met verbijstering de grote en volmaakte wijsheid van God in Zijn wonderwerk, de muziek, ondergaan, zonder het te kunnen begrijpen. Eén stem, die de tenor of melodie draagt en drie, vier of vijf andere stemmen, die daar wonderbaarlijk omheen spelen, dansen en juichen en haar met de allerliefelijkste bewegingen versieren en om haar heen een goddelijke reidans voeren; wie daar ook maar iets van ondergaat moet wel ontdekken, dat er in heel de wereld niets wonderlijkers bestaat⁹¹.' Hij betrok de muziek zelfs zo nauw op de theologie, dat hij muziek van slechte kwaliteit ('zoals van Fincken') bestempelde als de Wet. De Wet gaat zwaar, traag en moeizaam. Goede muziek ('zoals van Josquin des Prez') is als het Evangelie. Het Evangelie is een goede boodschap, een goede mare, een goede tijding, een goed bericht, waarvan men zingt, spreekt en vrolijk is.'

Het antwoord, dat Senfl gaf, had niemand hem kunnen verbeteren: hij schreef geen stervensmotet, maar een levensmotet, en nog wel op Psalm 118: *Ik zal niet sterven, maar leven!* Overigens stuurde hij een paar maanden later alsnog het gevraagde motet op Psalm 4.

Genade en vrede in Christus.

Hoewel mijn naam gehaat is, zo zeer zelfs, dat ik moet vrezen dat het niet helemaal zeker is, dat u de brief, die ik u stuur, zult aannemen en lezen, lieve Ludwig, zo is die vrees toch overwonnen door de liefde tot de musica, waarmee mijn God u heeft versierd en begiftigd. Deze liefde geeft mij hoop, dat mijn brief voor u geen gevaar oplevert, want wie zou, zelfs in Turkije, hem berispen, die een liefhebber is van de

⁸⁹ Psalm 55: 23.

⁹⁰ Ludwig Sendl was hofcomponist van de hertogen van Beieren. Zijn oecumenische gezindheid deed hem ter gelegenheid van de Rijksdag een motet schrijven op psalm 133.

⁹¹ Rhau was zo ingenomen met deze voorrede, dat hij haar aan de kerkdeuren te Wittenberg aansloeg!

kunst, en een kunstenaar prijst. Ik tenminste prijs en eer zelfs uw hertogen van Beieren boven anderen, omdat zij de musica zo begunstigen en in ere houden, hoewel ze mij volstrekt niet welgezind zijn. En het lijdt geen twijfel, dat er vele zaden van goede deugden zijn in het hart van hen, die door de musica geraakt worden.

Maar hen, die de musica niets doet, houd ik voor lomperds en keistenen. Want wij weten immers dat de musica door de duivel wordt gehaat, ze is voor hem onverdragelijk. En ik oordeel vrijmoedig, en schaam me niet te verklaren, dat er na de theologie geen kunst is, die met de musica kan evenaren Want na de theologie is he alleen de musica, die kan bewerken wat anders alleen de theologie bewerkt, namelijk: een gerust en vrolijk gemoed. Een klaar bewijs hiervoor is, dat de duivel, de veroorzaker van droevige zorgen en benauwende onrust, voor de stem van de musica bijna even haastig vlucht als voor het woord van de theologie. Daarom was het, dat de profeten van geen andere kunst zo'n gebruik hebben gemaakt dan van de musica, daar ze toch hun theologie niet hebben gevat in de geometria, arithmetica, of in de astronomia, maar in de musica. Daarom hebben ze de theologie en de musica zo nauw met elkaar verbonden, ze verkondigden de waarheid in Psalmen en liederen⁹². Maar wat prijs ik toch de musica, als ik zoiets groots op zo'n klein stuk papier tracht te schilderen, beter gezegd: te verminken. Maar mijn hart, dat uitgaat naar u, die mij vaak hebt verkwikt en uit grote benauwdheden hebt bevrijd, is vol, ja, loopt over.

Ik kom nu bij u terug, en vraag u, als u een meerstemmige zetting hebt van de Psalm: *Ik lag en sliep in vrede*, of u die voor mij wilt laten overschrijven en toesturen. De tenor ('stemhouder': de melodie) was mij van jongsaf lief, en nu nog veel meer, omdat ik nu ook de woorden begrijp⁹³. Ik heb nog nooit een meerstemmige zetting van deze Psalm gezien. Ik wil u niet met het werk belasten haar te componeren, maar ik vermoed dat u haar ergens anders al eens hebt gecomponeerd.

Ik hoop van ganser harte dat mijn levenseinde nabij is. De wereld haat mij, en kan me niet verdragen, en ik op mijn beurt walg en gruw van haar. Moge daarom de goede en getrouwe Herder mijn ziel opnemen Daarom ben ik reeds begonnen dit lied te zingen, en verlang ernaar het meerstemmig te horen. Voor het geval dat u de melodie niet hebt, of niet kent, stuur ik u bijgaand de juiste notatie. Dan kunt u, zeker na mijn dood, de andere stemmen erbij schrijven. De Heere zij met u in eeuwigheid. Amen.

Vergeef mijn vrijpostigheid en breedsprakigheid. Groet uw gehele muziekgezelschap eerbiedig.

Uit Coburg, 4 oktober 1530.

Martinus Luther

⁹² 1 Samuël 10: 5. Jesaja 5: 1.

⁹³ Als koorknaap heeft Luther talloze malen het Requiem, de dodenmis, gezongen. Het slot van het Requiem is ontleend aan Psalm 4: 9, 'requiescat in pace' hij ruste in vrede. Luther verlangde om heen te gaan, en hief daarom nu reeds zijn eigen Requiem aan.

31. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541

De onderstaande brieven van Luther aan Myconius zijn overgenomen uit:

Vitus Lodewijk von Seckendorf, 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER en andere voortreffelijke mannen, sedert den jare 1515 en vervolgens in Duitschland en de aangrenzende rijken door Godts zegen gewrocht; enz. Deel II, Blz. 380*

Onder de brieven van Luther die in de boekdelen staan, is degene die hij de 9e januari 1541 aan **Frederik Myconius** heeft geschreven zeer vermaard. Hij is vol heerlijke vertroosting tegen de dood en van buitengewoon vertrouwen in verhoring van zijn gebed. Friedrich Myconius (26-12-1490 tot 7-4-1546) had Luther geschreven, dat hij doodziek was en van hem de laatste zegen verzocht.

Luther echter schreef in zijn antwoord:

"Ik bid en smeeke de Heere Jezus, die ons leven, heil en gezondheid is, dat Hij mij tot dat ongeluk niet laat komen, dat ik beleven en zien zou, dat gij of enigen van de onze mij zou voorgaan; dat gij zou dringen door de voorhang der rust en mij in deze valse, snode wereld midden onder de duivels achterlaten zal. Ik begeer en bid, dat de lieve God mij in uw plaats laat ziek worden en mij laat afleggen mijn huid die nu uitgewerkt, verteerd en krachteloos is geworden en derhalve onbekwaam is. Zo zie ik ook wel dat ik niemand meer van dienst ben. ...

Luther besluit: Vaarwel, mijn geliefde Frederik, de Heere late mij toch niet horen zolang als ik leef dat gij overleden zijt, maar maakt dat gij mij overleeft. Dat bid ik met ernst, wil het zo hebben en mijn wil zal hierin geschieden. Amen.

Want deze mijn wil zoekt de eer van de Goddelijke Naam en niet mijn eer of vermaak; dat is zekerlijk waar."

Dit gebed heeft ook zoveel teweeggebracht dat Myconius nog omtrent 6 jaar geleefd heeft en eerst zeven weken na Luthers overlijden is gestorven op de 7e april 1546, in de ouderdom van 55 jaar.

Myconius heeft dit wonder zelf in twee brieven aan Mr. George Rörer bekend, die hij kort voor zijn einde heeft geschreven.

32. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RÖRER, 1546

De eerste brief luidt:

"Genade en vrede van God onze Vader en de Heere Jezus Christus alleen. Want de genade en hulp van alle mensen en hun voorzaten die ooit in de wereld, welke hun vaderland was, geleefd hebben en die van alle vorsten en Heere van deze wereld van geen dienst is, ja zij woeden tegen de Heere en Zijn Gezalfde.

Ik ben andermaal zeer ziek en ligt stijf te bed, mijn lieve George. En nu vergaat mij niet alleen de stem, maar al mijn krachten nemen tegelijk af. Nadat ik in 1541 door het hartelijk, sterk en krachtig gebed, en de hartelijke en levendige troostbrief van de eerwaarde vader Luther, van de dood ben opgewekt, heb ik sinds zes jaar in grote zwakheid, ja om zo te spreken, in de dood zelf geleefd; en gedaan zoveel een mens die in zodanige zwakheid leeft mogelijk is. En door anderen en daarna door mijzelf alle ambten in het huis des Heeren tot op de zesde zondag van het advent verricht.

Wanneer ik nu mijn vorige ziekte waaraan ik voor zes jaar heel lang tot aan de dood toe lag, weer voelde komen, vermaande ik uit een hartelijke begeerte en rechte grote

ernst met de roepende stem in de woestijn, dat is met Johannes de Doper, mijn volk om de weg des Heeren te bereiden en Zijn paden recht te maken en weg te ruimen alle hinderpalen uit de straten van hun hart en zich in alles zo te gedragen dat zij bereid waren de Heere te ontvangen en Zijn heil te zien; Die schielijk komen zal als een Rechter tot troost en volkomen verlossing van Zijn gelovigen en om het laatste en verschrikkelijk vonnis te spreken en te voltrekken over de duivel, de wereldgod en vorst en alle goddelozen. Kort na zulke ernstige vermaningen werd ik, zoals gezegd is ziek en ligt nog te bed, stom, zat van dit leven. Ja zo zat, dat ik liever dood wilde zijn dan in zulke jammer en ellende leven waarin ik niemand meer van vrucht zijn kan.

Toen schreef ik aan de eerwaarde liefde vader D. Martinus Luther als aan degene die mij door zijn bevel, zijn ernstig gebed en troostbrief omtrent zes jaar in dit leven heeft opgehouden; ten behage van wie ik gaarne zo lang geleefd en de Kerk alhier ten goede gediend heb, zoals een zwakke moeder haar kinderen oppast en verzorgt. En zo het mij mogelijk was en de Heere mijn Sterkte, wilde ik het van harte nog gaarne langer doen.

Ondertussen bad ik Hem, dat Hij mij door zijn krachtig gebed toch niet langer in dit leven wilde ophouden maar een zegen over mij spreken en in vrede laten gaan. Doch het ging mij, zoals het Christus mijn Heere is gegaan, niet mijzelf behagende; in Welkers genadige wil het alles stond, mij zwak en ziek te laten of weder gezond te maken, levend of stervend te laten; ja mijn gewin is het, als Zijn wil geschiede. Ondertussen als het Gode behaagde, ach hoe veel liever wilde ik afscheid nemen en bij Hem zijn, dan hier te liggen als een sprakeloos man, die nergens meer goed toe is. Derhalve bid ik u lieve meester George bij de Doktor aan te houden, dat hij deze mijn bede toestaat. Mijn keel doet mij zeer dat ik schier niets van eten of drinken gebruiken kan. Doch ik heb mijn verkwikking van de hemelse spijs en manna omdat ik tegenwoordig op mijn ziekbed lees de 2^e Psalm: *Waarom woeden de heidenen?* enzovoort, door de lieve vader dominee Martinus verklaart. En ik bid dat kleine lieve Kindje Jezus aan, dat ons geboren is en het Zoontje dat ons gegeven is, Jesaja 9 vers 5. Geloofd zij God in eeuwigheid, die mij in mijn grote zwakheid en heftige pijn zo rijkelijk troost en verkwikt, dat ik schier vergeten ben dat ik te bed lag en het lichaam zo zeer verteerd en versmacht is. O geliefde Heere Jezus, wat kunnen wij U, - wat Uw dierbare verstandige knecht doctor Luther die Gij gezet hebt over Uw volk, en dat Gij onze rijkelijk spijst, - voor deze onuitsprekelijke gave vergelden? Wij danken U Heere van harte, anders kunnen wij niet doen. Gij begeert ook van ons niets anders.

Vaarwel mijn geliefde meester George in den Heere. En zo gij hoort, dat ik begraven ben, zo weet, dat niets dan vuil en been en zonde mijn oude, ongehoorzame, wederspannige mens begraven is. Teneinde hij ook recht en volkomen van het vergif des duivels, van zonde en dood verlost worde. Maar de inwendige mens, die van dag tot dag vernieuwd wordt en in Christus leeft, *Die mij liefgehad en Zichzelf voor mij gegeven heeft, met Wie mijn leven verborgen is in God;* teneinde wij leven zoals Hij leeft. Die inwendige mens, zeg ik, zal niet sterven noch begraven worden maar zal leven in rust, en vrede hebben. En noch de heidenen die woeden, noch de volkeren die ijdelheid bedenken, noch de koningen der aarde die zich opstellen, noch de vorsten die samen beraadslagen tegen den Heere en tegen Zijn Gezalfde, zullen mij onrustig maken. Christus zal bij u en al Zijn getrouwe dienaars, hoewel ik en andere begraven zijn. tot aan het einde der wereld zijn en blijven. Hij zal alle ambten in Zijn huis te stellen en verzorgen. En als het aan getrouwe dienaars van Zijn kerk mocht ontbreken zal Hij apostels, leraars, herders tot stichting en verbetering van Zijn lichaam geven. *Ach lieve Heere Jezus behoudt, regeer, sterk, bescherm en verlos al Uw getrouwe dienaars. Ja amen, ja amen.*

Groet de heer Doctor Creuziger en meester Paul Eber. Doctor Brücke⁹⁴ groet u, die mij dagelijks bezoekt. Antwoord mij ook en beroep u niet op de bezigheden, want de ziekte wilde mij ook afhouden; ik ben echter uit het bed gegaan en heb deze brief geschreven. Als nu bevind ik mij weer in mijn ziekbed, mijn ziekte en pijn mogen doen, wat de Heere hen bevolen heeft, maar Hij zal het genadig maken. Want ik weet, als er droefheid is zo denkt Hij der barmhartigheid en maakt dat de verzoeking zo een einde heeft, dat wij ze kunnen uitstaan.

Ach, nog eens, vaartwel. Gegeven te Gotha op de dag wanneer de doppen vielen van de ogen van Paulus en hij van de ergste vijand en vervolger van Christus de liefste vriend en een uitverkoren wapentuig werd, dat is de 25e januari 1546.

Uw Friedrich Myconius

33. TWEEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RÖRER, 1546

Gods genade en vrede in Christus.

Ik ben lieve Mr. George zo zwak dat ik nauwelijks adem kan halen. Intussen kan ik niet nalaten u te herinneren teneinde mijn geweten, als ik het wegens mijn zwakheid en pijn niet deed, die de lieve God ten beste schikken zal, mij niet bestraffe, zo ik de eer Gods en de treffelijke daden des Geestes in de profeet des Heeren, de zalige vader Luther, voor mijn einde niet had geopenbaard en bevorderd tot verbetering en troost van onze nakomelingen en de lieve kerk.

De heer Justus Mönius echter heeft mij eens in mijn zwakheid bezocht en mij aangetoond dat men naarstig verzamelde de laatste predikingen van de lieve, dierbare man doctor Martinus Luther. Idem, zijn troostelijke, heilzame redevoeringen die hij over tafel en op andere plaatsen gehouden heeft; die wel waardig zijn naarstig te worden bewaard, teneinde om mettertijd gedrukt te worden en onder de mensen te komen.

En als dat waar is, mijn lieve meester George, dan acht ik dat men onder andere de bijna wonderbaarlijk en profetische werk dat doctor Luther door des Heeren geest aan mij heeft bewezen ook niet uitlaten, veel minder vergeten zal. Want het is een waarachtig gewis getuigenis, dat in hem niet alleen de profetische, maar ook een grote, ik zal niet zeggen een Goddelijke kracht in zijn gebed voor mij, voor anderen en voor de ganse Christenheid geweest is, zolang hij geleefd heeft.

Wanneer ik in 1541 een zware beroerte kreeg, zoals ik u ook in mijn laatste brief heb aangetoond, wanneer ik bijna de spraak verloor en de ziekte de longen en alle leden zo heftig aantastte, dat ik niet anders wist, dan ik zou niet lang kunnen leven, schreef ik aan die lieve heer, aan u ook, teneinde hij en gij volstandig voor mij zou bidden. En dat hij mij een troostbriefje schrijven, den zegen over mij spreken en mij in vrede naar de Heere Christus en tot onze vaders zou laten gaan.

Wat hij op mijn verzoek heeft geantwoord zult ge uit zijn brief waarvan de kopie hierbij gaat zien en u daarover verwonderen. Waarlijk ik, die vast geloofde dat ik niet opkomen maar in het kort op mijn ziekbed den geest zou geven, ontstelde zodanig toen ik het schrift van die lieve man las, dat mij niet anders dacht, dan dat ik Christus hoorde zeggen: *Lazarus, kom uit!*

Wat zal ik zeggen? Het aandachtig, krachtig, ernstig en Goddelijke gebed en bevel van die lieve man, bewees als ik het verstond en aannam zulke kracht in mij, dat ik

⁹⁴ Oktober 1484 in Brück; † 15. Februar 1557 in Jena; jurist en kanselier bij keurvorst Johann van Saksen

van die tijd af met de uiterste verwondering van allen die mij gezien en gehoord hebben, nog zes jaren midden in de dood hebt moeten leven; en verrichten, zo goed als ik kon mij mogelijk was, het ambt en de dienst die onze Aardsherder en Heere Jezus Christus mij bevolen had.

De twee eerste jaren behielp ik mij zoals ik kon, zodat ik half kruipende in de kerk kwam en ik bedreef door mijn medehelpers de ambten des Heeren als prediken, dopen, biecht horen, absolveren, sacrament uitdelen; en ik deed zelfs zoveel als een stom mens mogelijk was.

De twee volgende jaren begon ik 's zondags en andere feestdagen weer in den Naam des Heeren in de scholen te lezen en te verklaren voor de jongelingen en Farheren rondom Gotha; teneinde zij door mijn veelvoudige vermaning bewogen werden naarstiger te studeren en door dikwijls en veel te lezen zich de Schrift gemeen zouden maken.

De twee laatste jaren gaf de lieve God mij mijn stem terug, hetwelk een groot wonder was en het was voor ieder een wonder dat ik wederom twee jaar, hoewel een grote zwakheid het volk elke zondag, dat menigvuldig bij elkaar kwamen, predikte. En hen in alle predikingen vermaande, toch niet te verachten het openbaar wonderwerk dat God, zoals zij hadden gezien, aan mij gedaan had. Maar dat zij zich met rechten ernst zouden beteren, zich tot den Heere Christus bekeren en zich te vernieuwen ten eeuwigten leven.

Wat zal ik u schrijven mijn lieve George, aldus voleindde ik mijn loop tot op de vierde advent, te weten kort voor het einde van de loop van Luther, des Heeren profeet. Toen gaf ik de zegen en beval mijn volkje aan Christus de Aardsherder, betuigde hen hartelijk en getrouw met tranen zich te houden aan de staf van hun Herder Christus, naar Zijn stem te luisteren en niet te twijfelen, dat Hij voor hen zorge, en regere, weide, bescherm en verdedige tegen alle list en geweld van de duivel en van de snode wereld; als Die Zijn leven voor hen gelaten had. En daarentegen de stem, wandel en voorbeeld van vreemden te vermijden.

Wanneer nu het feest van de geboorte van onze Heere voorbij was, benam de Heere door een beroerte weder mijn spraak en begroef ze, dat ze als nu niet meer te horen is. Daarenboven namen mijn krachten van dag tot dag af en ik word hoe langer hoe zwakker.

Ik schreef andermaal aan u, vaders van de kerk te Wittenberg, verzocht om uw gebed en zegen, teneinde daardoor voor mij *een zalig en zacht uurtje* van mijn afscheid van hier tot Christus verworven werd.

Ik schreef ook aan die lieve heer dr. Luther, zoals gij weet, menende niet anders of hij was thuis en sloot in mijn brief zijn vorig antwoord op mijn brief, 1541 aan hem geschreven; en bad om Christus' wil mij een troostbriefje te schrijven, een zegen over mij uit te spreken en mij door zijn gebed toch niet langer op te houden. Omdat zijn gebed zijn verzoek en wil nu aan mij volbracht was en dat ik nog zes ganse jaren had moeten leven.

Wat gebeurt er? Dr. Filippus zond mijn brief zo voort naar Eisleben aan de heer Doctor, wanneer hij nog redelijk sterk was, handelen en wandelen kon. Wat er echter verder is geschied, of hij mijn brief ontvangen, gelezen of wat hij daarop geantwoord heeft, alsook of hij van voornemen was geweest om mij te beantwoorden, kon men vernemen bij dokter Jonas en bij dokter Coelius die in die tijd bij hem geweest zijn. Intussen weet ik zeer wel, dat de Heilige Geest die door deze man alles op krachtigste geprofeteerd heeft in dit stuk, ook op een bewonderenswaardige wijze krachtig en waarachtig is geweest. Want ik heb zes jaar midden in de dood moeten leven, zolang tot ik hoorde dat dr. Luther in Christus zalig ontslapen was.

Hij echter wilde in deze ellende en doolhof mijn dood niet verwachten. Zo heeft hij het willen hebben, zo luidt zijn brief; zo heeft hij het bevolen; zo is het ook naar zijn wil gegaan. Want de Geest heeft hem gezegd, dat zijn gebed verhoord en alzo Gods wil in de hemel is geweest. Daarom is het ook zo geschied, dat hij voor mij in vrede heen gegaan is zoals hij voor zes jaar geprofeteerd heeft.

Wanneer ik zijn dood vernam heeft mij zulks zeer getroffen, maar ik heb daarbij de lieve God hartelijk gedankt dat Hij hem ons onwaardigen gegeven, ons ondankbaren zoveel jaren bewaard, alle schatten van Goddelijke wijsheid en kennis ons door hem in deze laatste gruwelijke tijd geopenbaard, aangetoond, voorgehouden en ingeprent heeft. En daardoor voor Christus ontallijk veel zielen heeft gewonnen.

Of nu deze wonderbaarlijke geschiedenis en profetie van de man Gods, die het vaste getuigenis heeft van zoveel geloofwaardige mensen die het gezien hebben en daarom een ieder billijk bekend zou zijn, begraven blijven en niet voor de dag zal komen, zulks laat ik ter uwer verantwoording. Vaarwel.

Ik kruip weer naar mijn ziekbed om daar te verwachten, dat de Heere mij gebied deze mijn hut af te leggen, daar niets meer aan is dan vel en been; en doctor Luther tot Christus den Heere na te volgen; want vlees, longen en alle krachten zijn versmacht. Daarboven wordt de adem, die het bestorven lichaam nog ophoudt, zeer kort. Christus beware u allen. Amen.

Toon deze mijn brief aan dr. Creuziger en aan de andere heren en groet ze allen vriendelijk van mijnentwege.

Ik zou de lieve vader Luther overlang hebben gevolgd ten ware het gebed der broeders in de kerken hier en daar voor mij geschied, mij tot nu had opgehouden zonder dat ik weet waartoe.

Vier godvruchtige geleerden en daar en bovendien jonge mannen, die in kerk en school hieromtrent gediend hebben, hebben terwijl ik ziek leeg, insgelijks een beroerte gekregen; maar geen van hen heeft die zware ziekte over een half jaar kunnen uitstaan, maar ze zijn mij allen voorgegaan en dat omdat dr. Luther, die zalige man niet wilde hebben dat ik bij zijn leven van hier scheiden zou. Maar ik heb uit kracht van zijn gebed en bevel alvorens van zijn uitgang uit deze wereld tot Christus zijn Heere moeten horen.

Gegeven te Gotha, de 23e maart 1546

Uw Friedrich Myconius, de kranke Lazarus in Bethanië, ter eer van de Zoon van God.

INDEX 10 BOEKEN OVER DR MAARTEN LUTHER EN ZIJN REFORMATIE

Deel 1. BIJZONDERHEDEN UIT LUTHERS LEVEN

VOORWOORD

1. Chronologisch overzicht van Luthers leven
2. Overzicht van Luthers leven en werk volgens Chr. Encyclopedie
3. Kort overzicht van de Reformatie in Duitsland, 1517-1555
Dr. G.P. van Itterzon
4. LUTHERS WERK EN DE LANDKERKEN VANAF 1531;
door Vitus Lodewijk von Seckendorf
5. LUTHERS ZALIG EINDE
6. DE LANDSKERKEN NA LUTHERS DOOD

Deel 2. CATHARINA VON BORA. LUTHER, ZIJN VROUW EN GEZIN

- I. EERSTE BOEK. De jonkvrouw
- II. TWEEDE BOEK. De huisvrouw
- III. DERDE BOEK. De weduwe

Deel 3. LUTHERS VERBLIJF OP DE COBURG TIJDENS DE RIJKSDAG TE AUGSBURG

Historie naar aanleiding van brieven geschreven door
Maarten Luther vanaf de Coburg, 1530

INHOUD

- II. Overzicht van de [Rijksdag te Augsburg](#) 1530
- III. Luthers verblijf in het kasteel Coburg
- IV. Opdracht van de Keurvorst Johann van Saksen aan de godgeleerden
- V. 48 Brieven van Luther
Onderhandeling van de theologen over de Confessie
25 juni Voorlezen van de Confessie op de Rijksdag
Melanchtons twijfel en toegeeflijkheid tijdens onderhandeling
Vervolg onderhandeling Rijksdag
Luthers inzicht over de onderhandeling
Vastgelopen onderhandelingen
Bedrog van de tegenpartij
- VI. De Rijksdag gesloten
- VII. Luthers preek over de Rijksdag: De opwekking van de jongeling te Naïn
- VIII. Kort overzicht van de Protestantse partijen op de Rijksdag 1530
- IX. Vier-stedenbelijdenis 1530
- X. Zwingli's belijdenis 1530
- XI. Resultaat van de Rijksdag

Deel 4. BRIEVEN VAN DR. MAARTEN LUTHER AAN FAMILIE EN VRIENDEN

INHOUD

TOELICHTING

1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN, 22 april 1507
2. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ 31 okt. 1517
3. AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN, november 1517
4. AAN JOHANN VON STAUPITZ, 30 mei 1518
5. AAN PAUS LEO X najaar van 1518

6. AAN JOHANN VON STAUPITZ, Wittenberg, 9 februari 1521
7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK
8. AAN MELANCHTON, Wartburg, 12 mei 1521
9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER, Wartburg, 21 november 1521.
10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, Wartburg, 1 dec. 1521
11. DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN, 1523

BRIEVEN VANUIT DE COBURG:

12. AAN PHILIPPUS MELANCHTON, juni 1530
13. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 juli 1530
14. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK, 5 augustus 1530
15. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER, 15 februari 1530
16. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER juni 1531
17. AAN MELANCHTHON, 5 juni 1530, ivm. overlijden Hans Luther

18. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van zijn zoontje
19. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530, God onze Toevlucht
20. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530, over Psalm 110
21. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530
22. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530
23. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530
24. AAN JUSTUS JONAS, na de dood van luthers dochtertje Magdalena, 1542.

25. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530
26. BRENZ AAN LUTHER, 8 JULI 1530
27. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530

28. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530
29. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530

30. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530

31. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541
32. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546
33. TWEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546

Deel 5. INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN

Luthers geschriften in Vlaanderen, Brabant en Zeeland

INHOUD

Citaten uit:

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN

Johan Decavele

1. BRABANT EN VLAANDEREN IN DE BAN VAN LUTHER

2. LUTHERAANHANGERS IN BRUSSEL

3. BRIEVEN VAN LUTHER AAN DE CHRISTENEN IN NEDERLAND

DE HERVORMING IN ZEELAND

Dr. C. Rooze – Stouthamer

- **Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)**
- **De Dopers (1532 - ca. 1540)**
- **Reformatiorische ontwikkelingen tot ca. 1545**

Deel 6. 95 STELLINGEN

LUTHERS BRIEVEN EN PROTESTEN 1517-1520

Tekst no 1. LUTHER AAN DE AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, 1517

Tekst no 2. LUTHERS BEROEP OP DE OPENBARE MENING, 1518

Tekst no 3. LUTHER AAN DE BISSCHOP VAN BRANDENBURG, 1518

Tekst no 4. LUTHER AAN JOHANN VON STAUPITZ, 1518

Tekst no 5. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1518

Tekst no 6. PROTESTATIO, 1518

Inleiding op tekst 7-10

Tekst no 7. LUTHERS BEROEP OP HET CONCILIE, 1518

Tekst no 8. LUTHER AAN PAUS LEO X, Ontwerp, 1519

Tekst no 9. LUTHER AAN FREDERIK KEURVORST VAN SAKSEN, 1519

Tekst no 10. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1520

DEEL II**FACETTEN IN DE HERVORMING VAN LUTHER, 1517-1521**

1. DE AFLAATHANDEL IN LUTHERS TIJD, Door Prof. Dr. A. Eekhof
2. DE VIJF-EN-NEGENTIG STELLINGEN VAN MAARTEN LUTHER, Door Dr. A. W. Bronsveld
3. BIJZONDERE DROOM VAN KEURVORST FREDERIK VOORAFGAAND AAN LUTHERS OPTREDEN OP 31 OKTOBER 1517
4. GEVOLGEN VAN DE 95 STELLINGEN: LUTHER IN DE BAN
5. LUTHER OP DE RIJKSDAG TE WORMS, Door F. Pijper
6. MARTELAREN DIE GEDOOD WERDEN VANWEGE LUTHERS LEER, Adrianus Haemstedius

Deel 7. ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN DR. MAARTEN LUTHER**INHOUD****VOORWOORD**

1. VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID, Paul Scheurlen
 - (1) Luthers vreugde in de natuur
 - (2) Luther als vriend
 - (3) Luthers 'Tafelgesprekken' en humor
 - (4) Luthers zinspreuken en muziek
 - (5) Luther als opvoeder
2. ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN, door Dr. M. Luther
3. LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE, Dr. J. van Genderen
4. LUTHER, Drs. K. Exalto
5. CALVIJN EN LUTHER, dr. W. Balke
6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST, dr. C. Graafland
7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER
H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam
8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN, Gerard Ritter
9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT, Dr. T.H.M. Akerboom
10. UITTREKSEL PREEK 8, uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december) Mattheüs 23: 34 - 39. Door de samensteller

Deel 8. DR. MAARTEN LUTHER ALS ZIELSZORGER**Door PAUL SCHEURLLEN**

HOOFDSTUK I. LUTHER ALS KRUISDRAGER

HOOFDSTUK II. LUTHER ALS TROOSTER

HOOFDSTUK III. LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER

HOOFDSTUK IV. LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP

HOOFDSTUK V. LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN

Deel 9. AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530**door DR. MAARTEN LUTHER en DR. PHILIPPUS MELANCHTON**

1. MARTELAREN
2. DE HERVORMING NA DE RIJKSDAG VAN WORMS 1521 TOT DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529
3. HET PROTEST OP DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529
4. KORTE TOELICHTING OVER DE AUGSBURGSE CONFESSIE
5. DE AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530
 - A. INLEIDING OP DE CONFESSIE VAN AUGSBURG
 - B. ONVERANDERD of VERANDERD
6. DE AUGSBURGSE CONFESSIE
 - a. DE VOORREDE VOOR DE AUGSBURGSE GELOOFSBELIJDENIS
 - b. DE VOORNAAMSTE GELOOFS ARTIKELEN
7. OVER DE ONTWERPEN EN VOORREDE VAN DE CONFESSIO AUGUSTANA

- 8. MELANCHTHON'S VOORREDE VOOR DE SAKSISCHE GELOOFSBELIJDENIS
- 9. DE VIER-STEDENBELIJDENIS, 1530
- 10. ZWINGLI AAN KEIZER KAREL V; 1530
- 11. VOORREDE VAN ZWINGLI VOOR DE FIDEI RATIO, 1530
- 12. VOORREDE VOOR DE FIDEL EXPOSITIO AAN DE CHRISTELIJKE KONING

Deel 10. MELANCHTON 'DE HOOGLERAAR VAN DUITSLAND'

VOORWOORD

INLEIDING

- 1. OVERZICHT VAN MELANCHTON'S LEVEN
- 2. MELANCHTON EN DE POGING VAN AARTSBISSCHOP HERMAN VAN WIED TOT REFORMATIE TE KEULEN,
Prof. Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink
- 3. HET ANTWOORD VAN PHILIPPUS MELANCHTON OP HET GESCHRIFT VAN DE COMMISSIE UIT DE LAGERE CLERUS VAN KEULEN, 1543
- 4. HET CORPUS DOCTRINAE CHRISTIANAE, 1560 EN MELANCHTON'S VOORREDE
- 5. BUCER EN ZIJN 'SUMMARY', 1523
- 6. MELANCHTON, LUTHER – ZWINGLI – ZÜRICH, Dr. C. A. Tukker
- 7. MELANCHTON EN REFORMATIE IN STRAATSBURG,
Prof. Dr. W. van 't Spijker
- 8. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE, Dr. J.S. Locher
- 9. DE LUTHERSE KERK EN ONDERLINGE TWISTEN, Dr. J.H. Kurtz
- 10. CALVINISME EN LUTERANISME, Prof. Dr. W. van 't Spijker
- 11. CALVIJNS VOORREDE IN DE LOCI COMMUNES VAN MELANCHTON
- 12. CALVIJN EN LUTHER / MELANCHTON, Eberhard Busch
- 13. MELANCHTON'S WIJSHEID EN INVLOED, Dr. H.J. Selderhuis
- 14. MELANCHTON EN DE KERKELIJKE VISITATIE, Red.
 - A. Gebruik en misbruik van Melanchton
 - B. De Bruggenbouwer
 - C. Gebrek bij Melanchton